GPS S1 01
(Block 1)

ৰাজনৈতিক তত্ত্ব

'ক' ভাগ

প্ৰথম ষাণ্মাসিক

ৰাজনীতি বিজ্ঞান

খণ্ড - ১



কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

বিষয় বিশেষজ্ঞ মণ্ডলী

ড° শান্তণু চক্রৱর্তী, কটন বিশ্ববিদ্যালয়
ড° ধ্রুৱ প্রতিম শর্মা, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
ড° শুভ্রজিৎ কোঁৱৰ, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়

সমন্বয়ৰক্ষী ঃ ড° অভিজিৎ ভূঞা আৰু জাহ্নবী দেৱী কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

প্রস্তুতি গোটৰ সদস্য

অধ্যায়	*অৱিহণা যোগাইছে*	*ভাষান্তৰকাৰী*
১, ২ আৰু ৩	ড° অভিজিৎ ভূঞা	গীতাঞ্জলি মেধি
	কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয় আৰু	কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়
	ড° বর্ণালী চৌধুৰী, আইডল, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়	ড° বর্ণালী চৌধুৰী, আইডল, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
৪	ড° অভিজিৎ ভূঞা	ৰশ্মিৰেখা শর্মা
	কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়	গুৱাহাটী উচ্চ ন্যায়ালয়
৫	জাহ্নবী দেৱী	জাহ্নবী দেৱী, গীতাঞ্জলি মেধি
	কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়	কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়
৬ আৰু ৭	জাহ্নবী দেৱী	গীতাঞ্জলি মেধি
	কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়	কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

সম্পাদনা ঃ

বিষয়বস্তু সম্পাদনা ঃ অধ্যাপিকা সন্ধ্যা গোস্বামী, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয় (অধ্যায় ১, ২, ৩ আৰু ৪)
ড° ধ্রুৱ প্রতিম শর্মা, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয় (অধ্যায় ৫, ৬ আৰু ৭)

ভাষা সম্পাদনা ঃ ড° নিভা ৰাণী ফুকন, কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয় (অধ্যায় ১, ২, ৩, ৪, ৫ আৰু ৬)
জাহ্নবী দেৱী, কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয় (অধ্যায় ৭)

গাঁথনিক সম্পাদনা ঃ ড° অভিজিৎ ভূঞা, কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

জুন, ২০১৮

This Self Learning Material (SLM) of the Krishna Kanta Handiqui State University is made available under a Creative Commons Attribution-Non Commercial-ShareAlike4.0 License (International): http.//creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0.

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ হৈ পঞ্জীয়কৰ দ্বাৰা মুদ্রিত আৰু প্রকাশিত।

মুখ্য কার্য্যালয় ঃ পাটগাঁও, ৰাণী গেট, গুৱাহাটী-৭৮১ ০১৭; Web : www.kkhsou.in
উপ-মুখ্য কার্য্যালয় ঃ হাউচ্‌ফেড কমপ্লেক্স, দিচপুৰ, গুৱাহাটী-৭৮১ ০০৬

এই শিক্ষণ সামগ্রী প্রস্তুতিৰ বাবে আর্থিক অনুদান আগবঢ়োৱা
দূৰ শিক্ষা ব্যুৰো, বিশ্ববিদ্যালয় অনুদান আয়োগৰ ওচৰত বিশ্ববিদ্যালয় কৃতজ্ঞ।

বিষয়সূচী

পৃষ্ঠা নং

অধ্যায় ১ ঃ **ৰাজনীতি বিজ্ঞান ঃ অর্থ, প্রকৃতি আৰু পৰিসৰ** ৭ - ১৮

ৰাজনীতি বিজ্ঞান আৰু ৰাজনীতিৰ অর্থ; ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ প্রকৃতি ঃ ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ নতুন অর্থৰ পৰিৱর্তিত দিশসমূহ; ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পৰিসৰ

অধ্যায় ২ ঃ **অন্যান্য সমাজ বিজ্ঞানৰ সৈতে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ সম্পর্ক** ১৯ - ৩০

সমাজশাস্ত্রৰ সৈতে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ সম্পর্ক; ইতিহাসৰ সৈতে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ সম্পর্ক; অর্থনীতিৰ সৈতে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ সম্পর্ক; নীতিশাস্ত্রৰ সৈতে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ সম্পর্ক; নৃতত্ত্বৰ সৈতে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ সম্পর্ক; ভূগোলৰ সৈতে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ সম্পর্ক; মনোবিজ্ঞানৰ সৈতে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ সম্পর্ক

অধ্যায় ৩ ঃ **শিক্ষাৰ বিষয় হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিকাশ** ৩১ - ৪১

শিক্ষাৰ বিষয় হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিকাশ ঃ প্রাৰম্ভিক কালত ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিকাশ, মধ্যযুগত ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিকাশ, আধুনিক যুগত ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিকাশ, শিক্ষাৰ বিষয় হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বর্তমানৰ স্থিতি

অধ্যায় ৪ ঃ **ৰাষ্ট্র** ৪২ - ৫৭

ৰাষ্ট্র ঃ ৰাষ্ট্রৰ অর্থ, ৰাষ্ট্রৰ উপাদানসমূহ, ৰাষ্ট্রৰ প্রকৃতি, ৰাষ্ট্রৰ বিকাশ

অধ্যায় ৫ ঃ **ৰাষ্ট্রৰ উৎপত্তিৰ তত্ত্ব ঃ ঐশ্বৰিক উৎপত্তি তত্ত্ব আৰু ক্রমবিকাশমূলক তত্ত্ব** ৫৮ - ৬৬

ৰাষ্ট্রৰ উৎপত্তি সম্পর্কীয় তত্ত্বঃ ঐশ্বৰিক উৎপত্তি তত্ত্ব, ক্রমবিকাশমূলক অথবা ঐতিহাসিক তত্ত্ব

অধ্যায় ৬ ঃ **ৰাষ্ট্রৰ উৎপত্তিৰ সামাজিক চুক্তি তত্ত্ব** ৬৭ - ৭৬

ৰাষ্ট্রৰ উৎপত্তিৰ সামাজিক চুক্তি তত্ত্ব ঃ থমাছ হ'বচ্ৰ সামাজিক চুক্তি তত্ত্ব, জন ল'কৰ সামাজিক চুক্তি তত্ত্ব, জ্যাঁ জ্যাক ৰুছোৰ সামাজিক চুক্তি তত্ত্ব ; সামাজিক চুক্তি তত্ত্বৰ সমালোচনা

অধ্যায় ৭ ঃ **ৰাষ্ট্রৰ উৎপত্তিৰ মার্ক্সীয় তত্ত্ব** ৭৮ - ৮৪

ৰাষ্ট্রৰ উৎপত্তিৰ মার্ক্সীয় তত্ত্ব; মার্ক্সীয় তত্ত্বৰ সমালোচনা

পাঠ্যবিষয়ৰ পৰিচয়

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ৰাজনীতি বিজ্ঞান বিষয়ৰ স্নাতক (কলা) পাঠ্যক্ৰমৰ প্ৰথমটো পাঠ্যবিষয় হৈছে 'ৰাজনৈতিক তত্ত্ব'-'ক' ভাগ। এই পাঠ্যক্ৰমে শিক্ষাৰ্থীসকলক ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ তত্ত্বগত উপাদানসমূহৰ বিষয়ে প্ৰাথমিক জ্ঞান দিব।

শিক্ষাৰ এক বিষয় হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞানে বিভিন্ন ৰাজনৈতিক বিষয় সম্বন্ধে অনুসন্ধান কৰে। ক্ৰমবিকাশৰ বিভিন্ন স্তৰত ৰাজনীতি বিজ্ঞানে বিভিন্ন অৰ্থ আহৰণ কৰিছে। এই অনুসৰি 'ৰাজনৈতিক তত্ত্ব 'ক' ভাগৰ প্ৰথম অধ্যায়টিত ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অৰ্থ, প্ৰকৃতি আৰু পৰিসৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে।

সমাজ বিজ্ঞানৰ বিষয় হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ আন আন সমাজ বিজ্ঞান, যেনে— ইতিহাস, সমাজশাস্ত্ৰ, অৰ্থনীতি, নৃতত্ত্ব আদি বিষয়ৰ সৈতে ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক আছে। এই পাঠ্যক্ৰমৰ দ্বিতীয় অধ্যায়টোৱে ৰাজনীতি বিজ্ঞান আৰু আন আন সমাজ বিজ্ঞানৰ মাজত থকা সম্পৰ্কৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছে।

ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নৰ এক প্ৰাচীন পৰম্পৰা আছে। ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অধ্যয়নৰ আৰম্ভণি প্ৰাচীন গ্ৰীক দেশত হৈছিল। শিক্ষাৰ বিষয় হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ প্ৰাচীন কালৰ পৰা আধুনিক সময়লৈকে এক দীৰ্ঘকাল ধৰি ক্ৰমবিকাশ ঘটিছিল। তৃতীয় অধ্যায়টোৱে শিক্ষাৰ বিষয় হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিকাশৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছে।

মানৰ সম্প্ৰদায়ৰ সদস্য হিচাপে ব্যক্তিৰ ৰাজনৈতিক অস্তিত্বৰ বাবে ৰাষ্ট্ৰ হৈছে এক প্ৰাথমিক সংগঠন। ৰাজনীতি বিজ্ঞানে এই প্ৰাথমিক সংগঠন, অৰ্থাৎ ৰাষ্ট্ৰৰ অৰ্থ আৰু প্ৰকৃতিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰে আৰু এই পাঠ্যক্ৰমৰ চতুৰ্থ অধ্যায়টোৱে এই বিষয়ৰ ওপৰত আলোকপাত কৰিছে।

ৰাষ্ট্ৰৰ উত্থানৰ বিষয়ে বিভিন্ন তত্ত্বই বিভিন্ন মত আগবঢ়াইছে। এই পাঠ্যক্ৰমৰ পঞ্চম, ষষ্ঠ আৰু সপ্তম অধ্যায়কেইটাই ৰাষ্ট্ৰৰ উত্থানৰ বিষয়ে থকা বিভিন্ন তত্ত্বৰ ওপৰত আলোকপাত কৰিছে।

ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰখনত সাৰ্বভৌমত্বৰ অধ্যয়নৰ বিশেষ তাৎপৰ্য্য আছে। ৰাষ্ট্ৰ এখনৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ উপাদানটো হৈছে সাৰ্বভৌমত্ব। সাৰ্বভৌমত্ব অবিহনে ৰাষ্ট্ৰৰ অস্তিত্ব বৰ্তি নাথাকে। সাৰ্বভৌমত্ব সম্পৰ্কে দুটা তত্ত্ব আছে— এটা হৈছে অষ্টিনৰ সাৰ্বভৌমত্বৰ তত্ত্ব আৰু আনটো হৈছে সাৰ্বভৌমত্বৰ বহুত্ববাদী তত্ত্ব। এই পাঠ্যক্ৰমৰ অষ্টম অধ্যায়টোত সাৰ্বভৌমত্বৰ অৰ্থ আৰু প্ৰকৃতিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে আৰু নৱম অধ্যায়ত সাৰ্বভৌমত্বৰ তত্ত্ব কেইটাৰ ওপৰত আলোকপাত কৰা হৈছে।

ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নৰ এক অপৰিহাৰ্য্য বিষয় হৈছে গণতন্ত্ৰ। চৰকাৰৰ এক প্ৰকাৰ হিচাপে গণতন্ত্ৰ দুই প্ৰকাৰৰ-বিশুদ্ধ অথবা প্ৰত্যক্ষ গণতন্ত্ৰ আৰু পৰোক্ষ অথবা প্ৰতিনিধিত্বমূলক গণতন্ত্ৰ। পাঠ্যক্ৰমৰ দশম অধ্যায়টোৱে গণতন্ত্ৰ আৰু ইয়াৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছে।

ক্ষমতা, কৰ্তৃত্ব আৰু বৈধতাৰ বিষয়সমূহ ৰাষ্ট্ৰৰ সৈতে অতি ঘনিষ্ঠভাৱে জড়িত। বৈধ কৰ্তৃত্ব অবিহনে ৰাষ্ট্ৰই ক্ষমতাৰ প্ৰয়োগ কৰিব নোৱাৰে। একাদশ অধ্যায়টোৱে ক্ষমতা, কৰ্তৃত্ব আৰু বৈধতাৰ ওপৰত আলোকপাত কৰিছে।

ৰাজনীতি বিজ্ঞান বিষয়টোত এনেকুৱা কিছুমান প্ৰাথমিক ধাৰণা আছে যিয়ে ৰাষ্ট্ৰ আৰু ব্যক্তিৰ মাজৰ সম্পৰ্কৰ প্ৰকৃতি নিৰ্ধাৰণ কৰে। এই প্ৰাথমিক ধাৰণাসমূহ হ'ল— অধিকাৰ, স্বতন্ত্ৰতা, ন্যায় আৰু সমতা। পাঠ্যক্ৰমৰ দ্বাদশ অধ্যায়টোত অধিকাৰ আৰু স্বতন্ত্ৰতাৰ ধাৰণাৰ ওপৰত আৰু ত্ৰয়োদশ অধ্যায়টিত ন্যায় আৰু সমতাৰ ধাৰণা দুটাৰ ওপৰত আলোকপাত কৰা হৈছে।

ব্যক্তি আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ মাজৰ সম্পৰ্ক নিৰ্ধাৰণ কৰা ৰাজনীতি বিজ্ঞান বিষয়ৰ আন এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ধাৰণা হৈছে নাগৰিকত্ব। চতুৰ্দশ অধ্যায়টোত নাগৰিকত্বৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে।

ৰাষ্ট্ৰৰ কাৰ্য্যৰ পৰিধিও হৈছে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ এক অন্যতম আলোচ্য বিষয়। সেই অনুসৰি পাঠ্যক্ৰমৰ পঞ্চাদশ অধ্যায়টোত ব্যক্তিবাদ আৰু সমাজবাদ ধাৰণা দুটাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে।

'ৰাজনৈতিক তত্ত্ব'-'ক' পাঠ্যবিষয়খন দুটা খণ্ডত বিভক্ত—খণ্ড-১ আৰু খণ্ড-২। প্ৰথম খণ্ডটিত সাতটা (অধ্যায় ১-৭), আৰু দ্বিতীয় খণ্ডটিত আঠটা (অধ্যায় ৮-১৫) আছে।

প্ৰথম খণ্ডৰ পৰিচয়

এইটো হৈছে কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ৰাজনীতি বিজ্ঞান বিষয়ৰ স্নাতক (কলা) পাঠ্যক্ৰমৰ 'ৰাজনৈতিক তত্ত্ব'-'ক' ভাগ শীৰ্ষক পাঠ্যবিষয়ৰ প্ৰথমটো খণ্ড। এই খণ্ডটোত সাতটা (১- ৭) অধ্যায় সন্নিৱিষ্ট কৰা হৈছে।

প্ৰথম অধ্যায়টোৱে আপোনাক ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অৰ্থ, প্ৰকৃতি আৰু পৰিসৰৰৰ লগত পৰিচয় কৰাই দিব ।

দ্বিতীয় অধ্যায়টোৱে অন্যান্য সমাজ বিজ্ঞানৰ সৈতে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ সম্পৰ্কৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছে।

তৃতীয় অধ্যায়টোৱে শিক্ষাৰ বিষয় হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিকাশৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছে।

চতুৰ্থ অধ্যায়টোত ৰাষ্ট্ৰৰ বিষয়ে আলোচনা আগবঢ়োৱা হৈছে ।

পঞ্চম অধ্যায়টোৱে ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ সৈতে জড়িত ঐশ্বৰিক উৎপত্তি তত্ত্ব আৰু ক্ৰমবিকাশমূলক তত্ত্বৰ ওপৰত আলোকপাত কৰিছে।

ষষ্ঠ অধ্যায়টোৱে ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ সৈতে জড়িত সামাজিক চুক্তি তত্ত্বৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছে।

সপ্তম অধ্যায়টোৱে ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ সৈতে জড়িত আন এটা তত্ত্ব— মাৰ্ক্সীয় তত্ত্বৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছে।

এই পাঠ্যবিষয়টি অধ্যয়ন কৰোঁতে মূল পাঠৰ সোঁ তথা বাঁওফালে কিছুমান আয়তাকাৰ বাকচ লক্ষ্য কৰিব। এইবোৰত মূল পাঠত থকা নতুন শব্দ আৰু পৰিভাষাসমূহৰ অৰ্থ সন্নিৱিষ্ট হৈছে। সেইদৰে — 'জানি থোৱা ভাল ' বাকচবোৰত মূল পাঠৰ সৈতে জড়িত কিছু গুৰুত্বপূৰ্ণ তথ্যৰ সম্ভেদ আছে। আকৌ অধ্যায়সমূহত থকা 'চিন্তা-চৰ্চা কৰক'সমূহে অধ্যয়ন অধিক সক্ৰিয় আৰু ফলপ্ৰসূ হোৱাত সহায় কৰিব। আকৌ, 'অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ' যোগে আগবঢ়োৱা প্ৰশ্নাৱলীয়ে অধ্যয়নৰ অগ্ৰগতি সম্পৰ্কে স্ব-পৰীক্ষণৰ সুবিধা দিব। অধ্যয়নৰ লগে লগে উক্ত প্ৰশ্নাৱলীৰ উত্তৰসমূহ লিখি শেষত দিয়া 'অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান'ৰ সৈতে ৰিজাই চোৱাটো অধিক লাভদায়ক হ'ব। অধ্যায়টিত আলোচিত বিভিন্ন ধাৰণাসমূহৰ বিষয়ে বিস্তৃত অধ্যয়নৰ বাবে 'অধিক জানিবলৈ' শিতানত উল্লেখ থকা গ্ৰন্থসমূহ সাৰথিস্বৰূপ। অধ্যায়বোৰৰ শেষত 'আৰ্হি প্ৰশ্ন' হিচাপে কেইটিমান প্ৰশ্নৰ আৰ্হিও তুলি দিয়া হৈছে।

অধ্যায় ১ ঃ ৰাজনীতি বিজ্ঞান ঃ অর্থ, প্রকৃতি আৰু পৰিসৰ

অধ্যায় গাঁথনি

১.১ উদ্দেশ্য

১.২ পৰিচয়

১.৩ ৰাজনীতি বিজ্ঞান আৰু ৰাজনীতিৰ অর্থ

১.৪ ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ প্রকৃতি

১.৪.১ ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ নতুন অর্থৰ পৰিৱর্তিত দিশসমূহ

১.৫ ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পৰিসৰ

১.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

১.৭ অধিক জানিবলৈ

১.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

১.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অর্থ আলোচনা কৰিব পাৰিব
- ৰাজনীতিৰ অর্থ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ প্রকৃতি বর্ণনা কৰিব পাৰিব
- ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পৰিসৰ আলোচনা কৰিব পাৰিব।

১.২ পৰিচয়

আমি আটায়ে 'ৰাজনীতি বিজ্ঞান' বোলা বিষয়টোৰ সৈতে পৰিচিত। মানুহে যেতিয়াৰ পৰাই সংগঠিত সামাজিক জীৱন যাপন কৰিবলৈ লৈছে তেতিয়াৰ পৰাই ৰাজনীতিয়ে সমাজত এক গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰি আহিছে। এই কথা আমি আটায়ে জানো যে মানুহৰ বিভিন্ন ৰাজনৈতিক কার্য্যকলাপৰ অধ্যয়নেই হ'ল ৰাজনীতি বিজ্ঞান। অৱশ্যে ইতিহাসৰ বিভিন্ন পর্য্যায়ত ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অর্থ বেলেগ বেলেগকৈ বুজোৱা হৈ আহিছে আৰু ইয়াৰ পৰিসৰ অবিৰতভাৱে বহল হৈ গৈ আছে। প্রাচীন কালৰে পৰা ভিন্ ভিন্ ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিষয়টো আলোচনা কৰি আহিছে যদিও শিক্ষায়নিক বিষয় হিচাপে ইয়াৰ আলোচনাৰ ইতিহাস বেছি পুৰণি নহয়। এই অধ্যায়টিত আমি ৰাজনীতি বিজ্ঞান আৰু ৰাজনীতিৰ প্রকৃতি আৰু পৰিসৰ সম্পর্কে আলোচনা কৰিম।

১.৩ ৰাজনীতি বিজ্ঞান আৰু ৰাজনীতিৰ অর্থ

ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অর্থ সম্পর্কে আলোচনা কৰিবলৈ লওঁতে দেখিবলৈ পোৱা যায় যে "পলিটিক্স" শব্দটো প্রথমে বিখ্যাত গ্রীক দার্শনিক এৰিষ্টটলে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। তেওঁ ইয়াক "দ্যা মাষ্টাৰ ছাইন্স" অর্থাৎ 'সর্বোৎকৃষ্ট বিজ্ঞান' বুলি অভিহিত কৰিছিল। এৰিষ্টটলে তেওঁৰ বিখ্যাত গ্রন্থ "পলিটিক্স"ত লিখিছিল, "মানুহ প্রাকৃতিকভাৱে এক ৰাজনৈতিক জীৱ আৰু যি ঘটনাক্রমেৰে নহয় ৰঞ্চ প্রাকৃতিকভাৱে ৰাষ্ট্রযুক্ত নহয়, তেওঁ হয়তো মানৱতাৰ ঊর্দ্ধত নাইবা মানৱতাৰ তলত"। এই সংজ্ঞাটোৰ পৰা বুজিব পাৰি যে মানুহে প্রাকৃতিকভাৱে এখন সমাজত বাস কৰিব বিচাৰে। কিয়নো এখন সু-সংগঠিত সমাজেহে মানুহৰ প্রয়োজনবোৰ পূৰণ কৰিব পাৰে। ইয়াৰ এক অনুসিদ্ধান্ত ৰূপে ক'ব পাৰি যে এক সু-সংগঠিত সামাজিক অৱস্থানৰ বাবে প্রয়োজন এখন নতুন সু-প্রশাসিত ৰাষ্ট্রৰ, যি মানৱ জীৱনৰ সুৰক্ষা নিশ্চিত কৰাৰ লগতে মানুহৰ কল্যাণ আৰু উন্নতি সাধন কৰিব পাৰে। একে সময়তে এই ক্ষেত্রত ৰাজনৈতিক ক্ষমতা প্রয়োগ কৰিবলৈ আৰু ৰাষ্ট্র পৰিচালনা কৰিবলৈ চৰকাৰৰ ৰূপত এক আনুষ্ঠানিক ব্যৱস্থাৰ প্রয়োজন। সেয়েহে পাৱম্পৰিকভাৱে ৰাজনীতি বিজ্ঞান বিষয়টো হৈছে ৰাষ্ট্র আৰু চৰকাৰৰ বিষয়ে এক বৈজ্ঞানিক অধ্যয়ন। উল্লেখযোগ্য যে প্রাচীন গ্রীচৰ **নগৰ ৰাষ্ট্র**সমূহ (Polis)ৰ কাম-কাজৰ লগত জড়িত বিষয়ক "পলিটিক্স" বোলা হৈছিল।

পাৱম্পৰিকভাৱে প্রচলিত ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অর্থ সম্পর্কীয় কেতবোৰ গুৰুত্বপূর্ণ সংজ্ঞা আমি পৰীক্ষা কৰি চাওঁ আহক।

- আমেৰিকাৰ ৰাজনীতি বিজ্ঞানী ***ড° গার্নাৰ***ৰ মতে, "ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ আদি আৰু অন্ত থাকে ৰাষ্ট্রৰ মাজত।" (উৎস ঃ Agarwal, R. C.: *Political Theory– Principles of Political Science*, S. Chand & Company Ltd., New Delhi, 2007, p.3)।
- ফৰাচী ৰাজনৈতিক দার্শনিক ***পল জেনেট***ৰ মতে, "ৰাজনীতি বিজ্ঞান হৈছে সমাজ বিজ্ঞানৰ সেইটো অংশ যি ৰাষ্ট্রৰ ভেঁটি আৰু চৰকাৰৰ নীতিৰ লগত জড়িত।" (উৎস ঃ Kapur, A.C. : *Principles of Political Science*, S. Chand & Company Ltd., New Delhi, 2006, p.17)
- জার্মান চিন্তাবিদ ***গেৰিছ***ৰ মতে, "ৰাজনীতি বিজ্ঞান ৰাষ্ট্রৰ উৎপত্তি, বিকাশ, উদ্দেশ্য আৰু সকলো নৈতিক সমস্যাৰ সৈতে জড়িত।" (উৎস ঃ Agarwal, R. C.: *Political Theory– Principles of Political Science*, S. Chand & Company Ltd., New Delhi, 2007, p.3)
- বৃটিছ ইতিহাসবিদ ছাৰ জন ***চিলীৰ*** মতে, "ৰাজনৈতিক অর্থনীতিয়ে বিত্তৰ লগত, জীৱবিজ্ঞানে জীৱৰ লগত, বীজগণিতে সংখ্যাৰ লগত আৰু জ্যামিতি ক্ষেত্র আৰু বিস্তাৰৰ লগত যেনেদৰে জড়িত, ঠিক তেনেদৰে ৰাজনীতি বিজ্ঞানে চৰকাৰৰ সকলো বিষয়ৰ

ওপৰত অনুসন্ধান কৰে।" (উৎস ঃ Agarwal, R. C.: *Political Theory– Principles of Political Science*, S. Chand & Company Ltd., New Delhi, 2007, p.3)

- বৃটিছ ৰাজনীতি বিজ্ঞানী ষ্টিফেন ***লিকক***ৰ মতে, "ৰাজনীতি বিজ্ঞান চৰকাৰৰ সৈতে জড়িত।" (Agarwal, R. C.: *Political Theory– Principles of Political Science*, S. Chand & Company Ltd., New Delhi, 2007, p.3)

উপৰোক্ত সংজ্ঞাবোৰৰ পৰা এইটো স্পষ্ট হৈ পৰিছে যে ৰাজনীতি বিজ্ঞানক বহু পণ্ডিতে ৰাষ্ট্ৰ আৰু চৰকাৰৰ দৃষ্টিকোণৰ পৰা সংজ্ঞাবদ্ধ কৰিছে। কিন্তু আধুনিক ৰাজনীতি বিজ্ঞানীসকলে ৰাষ্ট্ৰৰ অধ্যয়নৰ পৰা নিজৰ দৃষ্টি আঁতৰাই ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থালৈ স্থানান্তৰিত কৰিছে। ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাই ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অধ্যয়নক বৃহৎ সামাজিক পৰিৱেশত ক্রিয়া কৰা অন্যান্য ব্যৱস্থা, যেনে— অর্থনৈতিক ব্যৱস্থা, সাংস্কৃতিক ব্যৱস্থা, আইনী ব্যৱস্থা ইত্যাদিৰ সৈতে কায চপাই আনিছে। সেই অনুসৰি বর্তমান সময়ত ৰাজনীতি বিজ্ঞানে ৰাষ্ট্ৰ আৰু চৰকাৰৰ দৰে আনুষ্ঠানিক ব্যৱস্থাৰ অধ্যয়ন ক্ষেত্রক পাৰ কৰি ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ ওপৰত প্রভাৱ পেলোৱা কাৰকসমূহৰ অধ্যয়ন আৰু তদ্বিপৰীতভাৱে কৰা অধ্যয়নকো সামৰি লৈছে।

বর্তমান ৰাজনীতি বিজ্ঞান ক্ষেত্রৰ এটি গুৰুত্বপূর্ণ উপাদান হৈছে ৰাজনীতিৰ ধাৰণা। বর্তমান সময়ৰ ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অধ্যয়নত 'ৰাজনীতি'ৰ ধাৰণাই যথেষ্ট গুৰুত্ব লাভ কৰাটো পৰিলক্ষিত হৈছে। ৰাজনীতি সৃষ্টি হয় বৈচিত্র্যৰ পৰা। মানৱ সমাজত সদায়েই বৈচিত্র্যময় গোষ্ঠী আৰু সম্প্রদায়ৰ অস্তিত্ব বিৰাজমান। প্রতিটো গোষ্ঠীয়ে ইয়াৰ নিজস্ব অভিমত, প্রয়োজন, দাবী অথবা স্বার্থ সম্পর্কে সদৰী কৰে। যদি কোনো এটা পৰিস্থিতিত সকলো গোষ্ঠীৰ মাজত উদ্দেশ্য আৰু আকাংক্ষাকলৈ সম্পূর্ণ সামঞ্জস্য থাকে, তেতিয়া ৰাজনীতিৰ উদ্ভৱ নহয়। যেতিয়া বিভিন্ন গোষ্ঠী আৰু সম্প্রদায়ৰ নিজস্ব প্রয়োজন আৰু স্বার্থৰ পৰিপ্রেক্ষিতত মতানৈক্য ঘটে, তেতিয়াই ৰাজনীতিৰ উদ্ভৱ হয়।

প্রতিটো গোষ্ঠীয়ে ইয়াৰ বিভিন্ন ন্যায়িক আৰু সাংবিধানিক উদ্দেশ্যসমূহত উপনীত হ'ব বিচৰাৰ লগতে আঞ্চলিক, ৰাষ্ট্রীয় আৰু আন্তঃৰাষ্ট্রীয় স্তৰত ইয়াৰ প্রয়োজনীয় স্বার্থসমূহ প্রকাশ কৰিব বিচাৰে। ৰাজনীতিয়ে, এহাতে বিভিন্ন অভিমত প্রকাশ আৰু প্রয়োজন তথা স্বার্থৰ পৰিপ্রেক্ষিতত বিপৰীত গোষ্ঠীৰ মাজত হোৱা প্রতিযোগিতাক সামৰি লয়। আনহাতে, ৰাজনীতিৰ সৈতে এই বিপৰীত গোষ্ঠীসমূহৰ মাজত থকা স্বার্থ বিৰোধিতাৰ সমন্বয় সাধন কৰিবলৈ, সংযুক্ত দলৰ মাজত মতানৈক্য দূৰ কৰাৰ প্রচেষ্টা বাছি উলিওৱাটোও জড়িত হৈ থাকে। মতানৈক্য ৰোধ কৰি পাৰস্পৰিক সহযোগিতা বৃদ্ধি কৰিব পৰা পথহে এই ক্ষেত্রত বাছি লোৱা হয়। অর্থাৎ ৰাজনীতিৰ এক অন্যতম উদ্দেশ্য হৈছে সংঘাত নিষ্পত্তিকৰণ। শেষত ৰাজনীতিত চৰকাৰৰ দ্বাৰা কিছুমান উমৈহতীয়া সিদ্ধান্ত গ্রহণ কৰা হয়, যাৰ উদ্দেশ্য হৈছে সংঘাত নিস্পত্তিকৰণ আৰু যি গোষ্ঠীসমূহৰ বাবে বাধ্যতামূলক হয়। এই ক্ষেত্রত ৰাজনীতি এক ন্যায়যুক্ত ক্ষমতাৰ প্রয়োগ হৈ পৰে। হেৰল্ড লাছৱেলৰ মতে ৰাজনীতি বিজ্ঞান হৈছে "ক্ষমতাৰ গঠন আৰু বিতৰণৰ অধ্যয়ন"।

শেষ বিশ্লেষণত, ৰাজনীতি বিজ্ঞানে কেৱল ৰাষ্ট্ৰ আৰু চৰকাৰৰ দৰে আনুষ্ঠানিক ব্যৱস্থাৰ অধ্যয়নৰ সীমাবদ্ধতা পাৰ কৰি এক বহল পৰিসৰলৈ গতি কৰিছে, য'ত বৃহত্তৰ পৰিবেশৰ সৈতে সঙ্গতি ৰাখি ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ মাজত সংঘটিত ক্ষমতা, প্ৰভাৱ, শাসন, কৰ্তৃপক্ষ, দাম-দৰ আৰু সংঘাত সমাধানৰ দৰে ৰাজনৈতিক পৰিঘটনাৰ লগত জড়িত প্ৰকৃত গতি আৰু প্ৰক্ৰিয়া সম্পৰ্কে অধ্যয়ন কৰা হয়।



অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ 'পলিটিক্স' শব্দটো প্ৰথমে বিখ্যাত দাৰ্শনিক এৰিষ্টটলে ব্যৱহাৰকৰিছিল। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

.....

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ প্ৰাচীন গ্ৰীচৰ নগৰ ৰাষ্ট্ৰসমূহ (Polis)ৰ কাম-কাজৰ লগত জড়িত বিষয়ক কি বোলা হৈছিল?

.....

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ .....ৰ মতে, "ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ আদি আৰু অন্ত থাকে ৰাষ্ট্ৰৰ মাজত"। (খালী ঠাই পূৰণ কৰক)

.....

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ "ৰাজনীতি বিজ্ঞান চৰকাৰৰ সৈতে জড়িত।" —কোনে কৈছিল?

.....

প্ৰশ্ন নং ৫ ঃ কাৰ মতে ৰাজনীতি বিজ্ঞান হৈছে "ক্ষমতাৰ গঠন আৰু বিতৰণৰ অধ্যয়ন"?

.....

প্ৰশ্ন নং ৬ ঃ আধুনিক ৰাজনীতি বিজ্ঞানীসকলে ৰাষ্ট্ৰৰ অধ্যয়নৰ পৰা নিজৰ দৃষ্টি ..... লৈ স্থানান্তৰিত কৰিছে। (খালী ঠাই পূৰণ কৰক)

.....

১.৪ ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ প্ৰকৃতি

এই কথা আমি সকলোৱে জানো যে সমাজ বিজ্ঞানৰ প্ৰকৃতি অন্য বিজ্ঞানৰ দৰে নহয়। ৰাজনীতি বিজ্ঞান সমাজ বিজ্ঞানৰ এটা অংশ।যিহেতু ই সমাজ বিজ্ঞানৰএটা ভাগ সেয়েহে ইয়াৰ প্ৰকৃতি পদাৰ্থ বিজ্ঞান অথবা ৰসায়ন বিজ্ঞানৰ দৰে ভৌতিক বিজ্ঞানৰ ভাগবোৰতকৈ পৃথক। এই শিতানটোত আমি ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ প্ৰকৃতি সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিম। বিষয়টোৰ আলোচনা কালত আমি কিছুমান বিশেষ বিষয়ৰ ওপৰত আলোকপাত কৰিম। যেনে— ৰাজনীতি বিজ্ঞান আচলতে বিজ্ঞান নে কলা, বিংশ শতিকাত ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ প্ৰকৃতি কেনেদৰে সলনি হৈছে ইত্যাদি।

- **ৰাজনীতি বিজ্ঞান— বিজ্ঞান নে কলা ঃ** আৰম্ভণিৰে পৰা ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ স্থিতি সম্পর্কে পণ্ডিতসকলৰ মাজত বিতর্ক চলি আহিছে। বিতর্কৰ মূল বিষয়বস্তু হ'ল ৰাজনীতি বিজ্ঞান আচলতে বিজ্ঞান নে কলা। ফৰাচী ৰাজনৈতিক দার্শনিক জাঁ বডিন (১৫৩০-১৫৯৬)য়ে পোন প্রথমে 'ৰাজনীতি বিজ্ঞান' (Political Science) অভিধাটো প্রয়োগ কৰিছিল। পৰৱর্তী সময়ত ডেভিদ হিউম (বৃটিছ ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদ), ছাৰ ফ্রেদৰিক প'ল'ক্ (বৃটিছ ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদ) আৰু ছাৰ জন চিলী (বৃটিছ ইতিহাসবিদ)য়েও এই অভিধাটো ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ লৈছিল। কিন্তু সকলো সময়তে বিষয়টোৰ স্থিতি সম্পর্কে পণ্ডিতসকলৰ মাজত মত পার্থক্য দেখা গৈছিল। এৰিষ্ট'টলৰ মতে মানৰ সভ্যতাক যিয়ে ৰক্ষা কৰিব সেই প্রধান বিজ্ঞানটোৱেই হ'ল ৰাজনীতি বিজ্ঞান। আমেৰিকাৰ ৰাজনীতি বিজ্ঞানী ডেভিদ ইষ্ট'নৰ দৰে আচৰণবাদীসকলে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ এটা বৈজ্ঞানিক আধাৰ প্রতিষ্ঠা কৰিব খুজিছিল। কিন্তু আর্ণেষ্ট বার্কাৰ (বৃটিছ ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদ), জে'মছ ব্রাইচ (বৃটিছ ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদ), চার্লছ এ বেয়ার্ড (বৃটিছ ইতিহাসবিদ)ৰ দৰে ৰাজনীতি বিজ্ঞানীসকলে আকৌ বিষয়টোক বিজ্ঞান হিচাপে গণ্য কৰিবলৈ দ্বিধাগ্রস্থতা প্রকাশ কৰিছিল। এই বিতর্কটো পৰীক্ষা কৰি চোৱাৰ আগতে বিজ্ঞাননো কি সেয়া বুজাৰ চেষ্টা কৰোঁ আহক। বিজ্ঞান হ'ল জ্ঞানৰ এক সার্বজনীন তথা প্রণালীবদ্ধ ভাগ। ই যথার্থ আৰু নিৰপেক্ষ কাৰণৰ আধাৰত প্রতিষ্ঠিত। বিজ্ঞানৰ সহায়ত বিষয় অথবা বস্তু নিৰীক্ষণ, তুলনা আৰু পৰীক্ষা কৰি চাব পৰা যায়। ৰাজনীতি বিজ্ঞানত এনে বৈশিষ্ট্য কেইটামান নাথাকে। ১৯২৬ চনত চার্লছ এ বেয়ার্ডে অধ্যয়ন কৰি দেখিছিল যে ৰাজনীতি বিজ্ঞানক কোনোপধ্যে বিজ্ঞান বুলিব পৰা নাযায় আৰু ভবাটোও ভুল হ'ব। কাৰণ, ৰাজনীতি বিজ্ঞান কেৱল সমাজ, চৰকাৰ, আইন আৰু মানৰীয় আচৰণৰ সৈতে জড়িত। এই কথাবোৰ স্থান ভেদে বেলেগ বেলেগ হ'ব পাৰে। ৰাজনীতি বিজ্ঞানক বিশুদ্ধ বিজ্ঞান বুলি কিয় গ্রহণ কৰিব পৰা নাযায় সেই সম্পর্কে থকা দুটামান যুক্তি তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—
  - ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অভিধা তথা ধাৰণাবোৰৰ কোনো স্পষ্ট আৰু স্বীকৃত সংজ্ঞা নাই।
  - মানুহৰ প্রকৃতি আৰু অভ্যাস অনুসৰি ৰাজনৈতিক পৰিঘটনাবোৰৰ জটিলতা ভিন্ন হ'ব পাৰে।
  - ৰাজনৈতিক বিকাশ ঘটা 'পৰিৱেশ' বোৰ বেলেগ বেলেগ হ'ব পাৰে।
  - কোনো বৈধ সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ব পৰাকৈ ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিভিন্ন দিশত পৰীক্ষা-নিৰীক্ষা চলোৱাত বিভিন্ন সমস্যা আছে।

  কিন্তু একে সময়তে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অধ্যয়নক প্রণালীবদ্ধ ৰূপ দিয়াৰ প্রচেষ্টাও চলি আহিছে। এই প্রচেষ্টাবোৰে বিষয়টোক বিজ্ঞানৰ মর্য্যাদা দিব খোজে। এই দাবীৰ সপক্ষত আগবঢ়োৱা যুক্তি কেইটামান তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

- শেহতীয়াভাৱে কাৰণ আৰু সত্যাসত্য পৰীক্ষা কৰি চাব পৰা তথ্যৰ আধাৰত ৰাজনৈতিক তত্ত্বৰ বিকাশ ঘটিছে। যেনে— ভোট দিয়াৰ সময়ত নাগৰিকে প্রদর্শন কৰা আচৰণ আৰু নির্বাচন সম্পর্কীয় তত্ত্ব।
- ৰাজনীতিত পৰীক্ষা-নিৰীক্ষা সম্পূর্ণৰূপে এৰাই চলা নাযায়। চৰকাৰ বোলা ধাৰণাটো নিজেই এই অবিৰত পৰীক্ষা-নিৰীক্ষাৰ প্রক্রিয়া।
- সামাজিক পৰীক্ষা-নিৰীক্ষাৰ ভিত্তিত ৰাজনৈতিক পূর্বানুমান কৰাটো কিছু পৰিমাণে সম্ভৱ।
- ৰাজনীতিবিজ্ঞানত বহলভিত্তিক সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ব পৰা যায়। যেনে— স্বাধীনতা, নিৰপেক্ষ ন্যায়ব্যৱস্থা আৰু স্বতন্ত্র সংবাদ মাধ্যম হ'ল গণতন্ত্রৰ প্রয়োজনীয় উপাদান।
- অতি সাৱধানে কৰা নিৰীক্ষণ আৰু শ্রেণীবিভাজন হ'ল পৰীক্ষামূলক অধ্যয়নবোৰৰ ভেঁটি। ৰাজনীতি বিজ্ঞানে যিকোনো ধৰণৰ অপ্রমাণিত যুক্তিসংগত ধাৰণাক (Hypothesis) পৰীক্ষা-নিৰীক্ষাৰ দ্বাৰা চালি-জাৰি চাইহে সত্যাপন কৰে। অনুমানৰ ভিত্তিত ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ তত্ত্ববোৰ গঢ় লৈ নুঠে। বর্তমান সময়ৰ ৰাজনীতি বিজ্ঞানীসকলে তেওঁলোকৰ গৱেষণাৰ সিদ্ধান্তত উপনীত হ'বলৈ সমীক্ষা পদ্ধতি, লেখ পদ্ধতি, তালিকা ব্যৱহাৰ পদ্ধতি আৰু অন্য বিজ্ঞানসন্মত কৌশলৰ সহায় লয়।

অর্থাৎ, অন্য ভৌতিক বিজ্ঞানৰ দৰে নহ'লেও ৰাজনীতি বিজ্ঞান বিষয়টোও বিজ্ঞানেই। ই এক সমাজ বিজ্ঞান। আমেৰিকাৰ ৰাজনীতি বিজ্ঞানী ৰ'বার্ট ডালে কৈছিল যে ৰাজনীতি বিজ্ঞান কলা আৰু বিজ্ঞান দুয়োটাই। কলা বুলিলে সাধাৰণতে জ্ঞানৰ ব্যৱহাৰিক প্রয়োগৰ কথা বুজা যায়। এটা উন্নত সামাজিক তথা ৰাজনৈতিক শৃঙ্খলা সৃষ্টি কৰিবলৈ ৰাজনীতি বিজ্ঞানে বিভিন্ন ৰাজনৈতিক ঘটনাৰ জ্ঞান ব্যৱহাৰ কৰে। সেই দিশৰ পৰা চাবলৈ গ'লে ই এক কলা। কিন্তু যেতিয়া ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নকাৰীসকলে অভিজ্ঞতালব্ধ তথ্যবোৰৰ সাপেক্ষে নিৰীক্ষণ পদ্ধতিৰ সহায়ত ৰাজনৈতিক তত্ত্ববোৰ পৰীক্ষা কৰি চায় তেতিয়া তেনে ৰাজনৈতিক বিশ্লেষণক বিজ্ঞানসন্মত প্রক্রিয়া বুলি ক'ব পাৰি। একেদৰে যেতিয়া এই ৰাজনৈতিক বিশ্লেষণক ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠান এটা সুচাৰুৰূপে চলাই নিয়াৰ কামত প্রয়োগ কৰা হয় তেতিয়া ই কলাৰ ৰূপ লয়।

১.৪.১ ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ নতুন অর্থৰ পৰিৱর্তিত দিশসমূহ

সমসাময়িক কালত ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অর্থ আৰু প্রকৃতিয়ে এক গতিশীল চৰিত্র ধাৰণ কৰিছে। বিশেষকৈ দ্বিতীয় বিশ্বযুদ্ধৰ পাচত ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অর্থ আৰু প্রকৃতিয়ে এক গতিশীল চৰিত্র ধাৰণ কৰিছে। বিশেষকৈ দ্বিতীয় বিশ্বযুদ্ধৰ পিছত ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অর্থ আৰু প্রকৃতিৰ অভূতপূর্ব পৰিৱর্তন ঘটিছে। নতুন ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ সামাজিক সম্পর্কৰ সকলো দিশৰ সৈতে ঘনিষ্ঠ সম্পর্ক আছে। পূর্বতে ই কেৱল চৰকাৰ নামৰ অনুষ্ঠানটোক কেন্দ্র কৰি চলা কাম-কাজৰ সৈতে জড়িত আছিল। বর্তমান

ৰাজনীতিক সকলো গোট / দল, অনুষ্ঠান / প্রতিষ্ঠান আৰু সমাজত দেখা পোৱা তথা এইবোৰৰ মাজত চলা পৰিঘটনা হিচাপে চোৱা হয়। অর্থনৈতিক, সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক খণ্ডবোৰৰ সীমিত সম্পদক লৈ চলা সহযোগিতা, আলোচনা-বিলোচনা আৰু সংঘর্ষৰ সৈতে জড়িত কাম-কাজৰ জৰিয়তে ৰাজনীতিৰ প্রকাশ ঘটে। অর্থাৎ ক্ষমতা তত্ত্ব (Power Theory) আৰু আচৰণবাদৰ (Behaviouralism) উত্থানৰ দৰে কাৰকবোৰৰ বাবে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ লক্ষ্য আৰু উদ্দেশ্য সলনি হৈছে। ৰাজনীতিক দ্বন্দ আৰু মতানৈক্য সমাধানৰ এক প্রক্রিয়া হিচাপে গণ্য কৰা হয়। ইয়াৰ জৰিয়তে বিৰোধী দৃষ্টিভংগী অথবা প্রতিদ্বন্দিতামূলক আগ্রহবোৰৰ সকলোৰে উপকাৰী হোৱাকৈ সমন্বয় সাধন কৰা হয়। ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ নতুন অর্থই স্থানীয়, আঞ্চলিক, ৰাষ্ট্রীয় আৰু আন্তঃৰাষ্ট্রীয় সকলো স্তৰৰে ক্ষমতা আৰু সংঘর্ষৰ সৈতে জড়িত দিশবোৰ সামৰি লয়।



অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৭ ঃ কোনে পোন প্রথমে 'ৰাজনীতি বিজ্ঞান' অভিধাটো ব্যৱহাৰ কৰিছিল ?

.....

প্রশ্ন নং ৮ ঃ ৰাজনীতি বিজ্ঞানক বিশুদ্ধ বিজ্ঞান বুলি মানি নোলোৱা পক্ষই আগবঢ়োৱা যিকোনো দুটা যুক্তি উল্লেখ কৰক।

.....

.....

.....

প্রশ্ন নং ৯ ঃ ৰাজনীতি বিজ্ঞানক কলা বুলি মানি নোলোৱা পক্ষই আগবঢ়োৱা যিকোনো দুটা যুক্তি উল্লেখ কৰক।

.....

.....

.....

.....

১.৫ ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পৰিসৰ

ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পৰিসৰ সম্পর্কে ৰাজনীতি বিজ্ঞানীসকলৰ মাজত মত পার্থক্য আছে। সময়ৰ লগে লগে বিষয়টোৰ পৰিসৰো সলনি হৈছে। বর্তমান সময়ত ই কেৱল ৰাষ্ট্র শাসনৰ পদ্ধতি অধ্যয়ন কৰা বিজ্ঞান হৈ থকা নাই। আজিকালি ৰাজনীতি বিজ্ঞানে এক বহল ক্ষেত্র সামৰি লয় আৰু ইয়াৰ চৰিত্র অধিক গতিশীল হৈ পৰিছে। ৰাজনীতি বিজ্ঞানে অতীত আৰু বর্তমান

উভয় কালৰে ৰাষ্ট্ৰ আৰু চৰকাৰৰ সৈতে জড়িত সকলোবোৰ দিশ অধ্যয়ন কৰে। লগতে ই ভৱিষ্যতৰ সম্ভাব্য উন্নয়নৰ বিষয়তো আলোকপাত কৰে। সহজ অর্থত ক'বলৈ হ'লে ৰাজনীতি বিজ্ঞানে আমাৰ দৈনন্দিন জীৱনৰ সকলো দিশতে গভীৰ প্রভাৱ পেলায়। বিংশ শতিকাৰ দ্বিতীয়ার্ধত ক্ষমতাতাত্ত্বিক তথা আচৰণবাদীসকলে বিষয়টোৰ অধ্যয়ন ক্ষেত্রখন যথেষ্ট ব্যাপক কৰি তুলিছিল। এই সময়ছোৱাত আৰম্ভ হোৱা নতুন ধাৰাটোৱে সমাজত ৰাজনৈতিক প্রভাৱ থকা ক্ষমতাকেন্দ্রিক সম্পর্ক আৰু মানৱীয় আচৰণ সকলো দিশতে আলোকপাত কৰি আহিছে।

প্রথমে উল্লেখ কৰা যাওক ৰাজনীতি বিজ্ঞান আৰু সংগঠিত ৰাজনৈতিক জীৱনৰ মাজত থকা সম্পর্ক। ৰাজনীতি বিজ্ঞানে সংগঠিত ৰাজনৈতিক জীৱনৰ উৎপত্তি আৰু বিকাশ সম্পর্কে সমীক্ষা চলায়। বিভিন্ন সময়ত পণ্ডিত-গৱেষকসকলে অতীতৰ পৰা অভিজ্ঞতা আৰু প্রমাণ বুটলি আনি ৰাষ্ট্ৰ, চৰকাৰ, আইন আৰু ৰাজনৈতিক আচৰণ সম্পর্কে সিদ্ধান্তত উপনীত হয়। ইয়াৰ ফলত ব্যক্তিবাদ, সমাজবাদ আৰু গণতন্ত্রকে ধৰি ৰাজনৈতিক চিন্তাৰ বিভিন্ন প্রবাহ সৃষ্টি হৈছে। এইবোৰে বর্তমানৰ ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠান, ধাৰণা আৰু প্রক্রিয়াবোৰ জনাত সহায় কৰে।

ৰাজনীতি বিজ্ঞানে প্রচলিত ৰাজনৈতিক ধাৰণা, অনুষ্ঠান-প্রতিষ্ঠান আৰু পৰিঘটনাৰ অনুসন্ধান কৰে। ই ৰাজনৈতিক দল, প্রভাৱ গোষ্ঠী, সামাজিক আন্দোলন, কার্য্যপালিকা, ন্যায়পালিকা, আইনৰ দৰে দল তথা অনুষ্ঠান/প্রতিষ্ঠানবোৰৰ বিশ্লেষণ আগবঢ়ায়। এনে দল তথা অনুষ্ঠানবোৰে ক্ষমতা আৰু সমাজক প্রভাৱিত কৰিব বিচাৰে। ইয়াৰ উপৰি ৰাজনীতি বিজ্ঞানে বিভিন্ন ধৰণৰ চৰকাৰ আৰু চৰকাৰৰ কার্য্য সম্পাদন প্রক্রিয়া, বিভিন্ন আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় সংগঠন আৰু সেইবোৰৰ ৰাজনীতি তথা ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অন্য দিশবোৰত ভূমিকা, নির্বাচন অধ্যয়ন, জনমত, ভোটদাতাৰ আচৰণ আদিও অধ্যয়ন কৰে।

এইবোৰৰ উপৰিও এৰিষ্ট'টলৰ সময়ৰে পৰা ৰাজনীতি বিজ্ঞানে কৰি অহা আন কিছুমান কাম হ'ল উন্নয়নৰ ভৱিষ্যত পন্থাৰ বিষয়ে অনুমান আৰু ভৱিষ্যৎ বাণী কৰা তথা প্রচলিত ৰাজনৈতিক প্রক্রিয়া তথা সংৰচনাবোৰ উন্নত কৰি তোলাৰ প্রস্তাৱ আগবঢ়োৱা। ৰাজনীতি বিজ্ঞানে ৰাষ্ট্ৰ এখন কেনে হোৱা উচিত অথবা ৰাষ্ট্ৰৰ আদর্শ ৰূপটোৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰে। গেটেলৰ মতে ৰাজনীতি বিজ্ঞান হ'ল ৰাষ্ট্ৰ এখন কেনেকুৱা আছিল সেই সম্পর্কে কৰা ঐতিহাসিক অনুসন্ধান, ৰাষ্ট্ৰ এখনৰ বর্তমান স্থিতি কেনেকুৱা সেই সম্পর্কে কৰা বিশ্লেষণাত্মক অধ্যয়ন আৰু ৰাষ্ট্ৰ এখন কেনেকুৱা হোৱা উচিত সেই সম্পর্কে কৰা ৰাজনৈতিক নৈষ্ঠিক আলোচনা।

আধুনিক সময়ত লাছৱেল (আমেৰিকাৰ ৰাজনীতি বিজ্ঞানী), কেপ্লান (আমেৰিকাৰ ৰাজনীতি বিজ্ঞানী), মর্গেনথ' (আমেৰিকাৰ ৰাজনীতি বিজ্ঞানী), ৰাছেল (বৃটিছ পণ্ডিত) আৰু ফ'কাল্ট (ফৰাচী পণ্ডিত) ৰ দৰে লেখকসকলে ৰাজনীতিক বিজ্ঞানক 'ক্ষমতাৰ অধ্যয়ন' হিচাপে প্রতিষ্ঠা কৰাৰ প্রয়াস চলাই আছে। অধ্যয়নৰ এই নতুন দিশটোৱে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পৰিসৰ অধিক ব্যাপক কৰি তুলিছে। এইবোৰৰ উপৰি বর্তমান সময়ত ৰাজনীতি বিজ্ঞানে 'নীতি বিজ্ঞান'ৰ (Policy Science) ৰূপ লৈছে। অর্থাৎ, ই বিভিন্ন নীতি/আঁচনি সন্দর্ভত কেনেদৰে ব্যৱহাৰিক সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ব পাৰি সেয়া অধ্যয়ন কৰে। বিংশ শতিকাৰ নৱৈ দশকৰ পৰা মানৱ অধিকাৰ,

মানৱ উন্নয়ন, নতুন সামাজিক আন্দোলন আৰু নাগৰিক সমাজত হোৱা বিভিন্ন উত্থান আৰু বিকাশৰ বাবে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পৰিসৰো অতি ব্যাপক হৈ পৰিছে।



অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১০ ঃ ৰাজনীতি বিজ্ঞানক 'ক্ষমতাৰ অধ্যয়ন' হিচাপে প্রতিষ্ঠা কৰিব খোজা যিকোনো দুগৰাকী ৰাজনীতি বিজ্ঞানীৰ নাম উল্লেখ কৰক।

.....

প্রশ্ন নং ১১ ঃ ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পৰিসৰ সম্পর্কে থকা গেটেলৰ দৃষ্টিভঙ্গীটো বর্ণনা কৰক।

.....

.....

.....



১.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- সমসাময়িক কালত ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অর্থ ক্রমে ব্যাপক হৈ গৈ আছে। পুৰণি কালত ৰাজনীতি বিজ্ঞানক বহুতো পণ্ডিতে ইয়াক কেৱল ৰাষ্ট্র আৰু চৰকাৰৰ সৈতে জড়িত বিভিন্ন দিশৰ আধাৰত সংজ্ঞাবদ্ধ কৰিছিল। কিন্তু এতিয়া ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা বোলা অভিধাটোৱে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অধ্যয়নক অর্থনৈতিক ব্যৱস্থা, সাংস্কৃতিক ব্যৱস্থা, ন্যায়িক ব্যৱস্থা আৰু বৃহত্তৰ সামাজিক পৰিৱেশত সক্রিয় হৈ থকা অন্য সামাজিক ব্যৱস্থাৰ কায চপাই আনিছে।
- ৰাজনীতি বিজ্ঞান ক্ষেত্রৰ এটি গুৰুত্বপূর্ণ উপাদান হৈছে ৰাজনীতিৰ ধাৰণা। ৰাজনীতি সৃষ্টি হয় বৈচিত্র্যৰ পৰা। মানৰ সমাজত সদায়েই বৈচিত্র্যময় গোষ্ঠী আৰু সম্প্রদায়ৰ অস্তিত্ব বিৰাজমান। যেতিয়া বিভিন্ন গোষ্ঠী আৰু সম্প্রদায়ৰ নিজস্ব প্রয়োজন আৰু স্বার্থৰ পৰিপ্রেক্ষিতত মতানৈক্য ঘটে, তেতিয়াই ৰাজনীতিৰ উদ্ভৱ হয়। প্রতিটো গোষ্ঠীয়ে ইয়াৰ বিভিন্ন ন্যায়িক আৰু সাংবিধানিক উদ্দেশ্যসমূহত উপনীত হ'ব বিচৰাৰ লগতে আঞ্চলিক, ৰাষ্ট্রীয় আৰু আন্তঃৰাষ্ট্রীয় স্তৰত ইয়াৰ প্রয়োজনীয় স্বার্থসমূহ প্রকাশ কৰিব বিচাৰে।
- আৰম্ভণিৰে পৰা ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ স্থিতি সম্পর্কে পণ্ডিতসকলৰ মাজত বিতর্ক চলি আছে। বিতর্কৰ মূল বিষয়বস্তু হ'ল ৰাজনীতি বিজ্ঞান আচলতে বিজ্ঞান নে কলা। ৰাজনীতি বিজ্ঞানক এক বিশুদ্ধ বিজ্ঞান বুলি দাবী কৰি কিছু সংখ্যক ৰাজনীতি বিজ্ঞানীয়ে আগবঢ়োৱা

যুক্তিবোৰ হ'ল— কাৰণ আৰু সত্যাসত্য পৰীক্ষা কৰি চাব পৰা তথ্যৰ আধাৰত ৰাজনৈতিক তত্ত্বৰ বিকাশ ঘটিছে। যেনে— ভোট দিয়াৰ সময়ত নাগৰিকে প্রদর্শন কৰা আচৰণ আৰু নির্বাচন সম্পর্কীয় তত্ত্ব। ৰাজনীতি বিজ্ঞানত ৰাজনৈতিক পৰীক্ষা নিৰীক্ষা সম্পূর্ণৰূপে এৰাই চলা নাযায়। চৰকাৰ বোলা ধাৰণাটো নিজেই এক অবিৰত পৰীক্ষা-নিৰীক্ষাৰ প্রক্রিয়া। ৰাজনীতি বিজ্ঞানত বহলভিত্তিক সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ব পৰা যায়। যেনে— স্বাধীনতা, নিৰপেক্ষ ন্যায় ব্যৱস্থা আৰু স্বতন্ত্র সংবাদ মাধ্যম হ'ল গণতন্ত্রৰ প্রয়োজনীয় উপাদান। অতি সাৱধানে কৰা নিৰীক্ষণ আৰু শ্রেণীবিভাজন হ'ল ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পৰীক্ষামূলক অধ্যয়নবোৰৰ ভেঁটি। বর্তমান সময়ৰ ৰাজনীতি বিজ্ঞানীসকলে তেওঁলোকৰ গৱেষণাৰ সিদ্ধান্তত উপনীত হ'বলৈ সমীক্ষা পদ্ধতি, লেখ পদ্ধতি, তালিকা ব্যৱহাৰ পদ্ধতি আৰু অন্য বিজ্ঞানসম্মত কৌশলৰ সহায় লয়।

- একে সময়তে আন এদল ৰাজনীতি বিজ্ঞানীয়ে এই বিষয়টোক কলা বুলি ক'ব খোজে। তেওঁলোকে নিজৰ দাবীৰ সপক্ষত দাঙি ধৰা যুক্তিবোৰ হ'ল— ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অভিধা তথা ধাৰণাবোৰৰ কোনো স্পষ্ট আৰ স্বীকৃত সংজ্ঞা নাই, মানুহৰ প্রকৃতি আৰু অভ্যাস অনুসৰি ৰাজনৈতিক পৰিঘটনাবোৰৰ জটিলতা ভিন্ন হ'ব পাৰে, ৰাজনৈতিক বিকাশ ঘটা পৰিৱেশবোৰ বেলেগ বেলেগ হ'ব পাৰে, কোনো বৈধ সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ব পৰাকৈ ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিভিন্ন দিশত পৰীক্ষা নিৰীক্ষা চলোৱাত বিভিন্ন সমস্যা আছে ইত্যাদি।
- সময় সলনি হোৱাৰ লগে লগে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পৰিসৰো সলনি হৈ গৈ আছে। বর্তমান সময়ত ই কেৱল ৰাষ্ট্র শাসনৰ পদ্ধতি অধ্যয়ন কৰা বিজ্ঞান হৈ থকা নাই। আজিকালি ৰাজনীতি বিজ্ঞানে এক বহল ক্ষেত্র সামৰি লয় আৰু ইয়াৰ চৰিত্র অধিক গতিশীল হৈ পৰিছে। ৰাজনীতি বিজ্ঞানে অতীত আৰু বর্তমান উভয় কালৰে ৰাষ্ট্র আৰু চৰকাৰৰ সৈতে জড়িত সকলোবোৰ দিশ অধ্যয়ন কৰে। লগতে ই ভৱিষ্যতৰ সম্ভাব্য উন্নয়নৰ বিষয়তো আলোকপাত কৰে। আজিকালি মানৱ অধিকাৰ, মানৱ উন্নয়ন, নতুন সামাজিক আন্দোলন আৰু নাগৰিক সমাজত হোৱা বিভিন্ন উত্থান আৰু বিকাশৰ বাবে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পৰিসৰো অতি ব্যাপক হৈ পৰিছে।



১.৭ অধিক জানিবলৈ

অসমীয়া গ্রন্থ ঃ

১) গগৈ, পুৰন্দৰ (২০০৪) ঃ *স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব পৰিচয়*; গুৱাহাটী ঃ বনলতা।

২) গোঁহাই, নবীন (২০০৭) ঃ *স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব*; যোৰহাট ঃ ইউনিকা প্রকাশন।

৩) চক্রৱর্তী, আদ্যনাথ (২০০৪) ঃ *স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব*; গুৱাহাটী ঃ জ্যোতি প্রকাশন।

৪) পাল, ড° কৃপেশ চন্দ্র আৰু নায়ক, অধ্যাপক প্রতুল চন্দ্র (২০০৭) ঃ *স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব*, গুৱাহাটী ঃ অৰুণ প্রকাশন।

ইংৰাজী গ্রন্থ ঃ

1) Agarwal, R. C. (2006): *Political Theory*; New Delhi: S. Chands & Company Ltd.
2) Asirvatham, E. & Misra, K. K. (2006): *Political Theory*; New Delhi: S. Chands & Company Ltd.
3) Kapur, A. C. (2006): *Principles of Political Science*; New Delhi: S. Chands & Company Ltd.
4) Sharma, R. K. (2011): *Modern Political Science*; New Delhi: DPS Publications.
5) Mahajan, V. D. (2008): *Political Theory*; New Delhi: S. Chands & Company Ltd.

১.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ শুদ্ধ

২নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ পলিটিক্স

৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ড° গার্নাৰ

৪নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ষ্টিফেন লিকক

৫নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ হেৰল্ড লাছৱেল

৬নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা

৭নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ জাঁ বডিন

৮নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ক) ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অভিধা তথা ধাৰণাবোৰৰ কোনো স্পষ্ট আৰু স্বীকৃত সংজ্ঞা নাই।

খ) মানুহৰ প্রকৃতি আৰু অভ্যাস অনুসৰি ৰাজনৈতিক পৰিঘটনাবোৰৰ জটিলতা ভিন ভিন ধৰণৰ হ'ব পাৰে।

৯নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ক) শেহতীয়াভাৱে কাৰণ আৰু সত্যাসত্য পৰীক্ষা কৰি চাব পৰা তথ্যৰ আধাৰত ৰাজনৈতিক তত্ত্বৰ বিকাশ ঘটিছে। যেনে— ভোট দিয়াৰ সময়ত নাগৰিকে প্রদর্শন কৰা আচৰণ আৰু নির্বাচন সম্পর্কীয় তত্ত্ব।

খ) ৰাজনীতিত পৰীক্ষা-নিৰীক্ষা সম্পূর্ণৰূপে এৰাই চলা নাযায়। চৰকাৰ বোলা ধাৰণাটো নিজেই এই অবিৰত পৰীক্ষা-নিৰীক্ষাৰ প্রক্রিয়া।

১০নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ কেপ্লান, মর্গেনথ'

১১নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ৰাজনীতি বিজ্ঞান হ'ল ৰাষ্ট্র এখন কেনেকুৱা আছিল সেই সম্পর্কে কৰা ঐতিহাসিক অনুসন্ধান, ৰাষ্ট্র এখনৰ বর্তমান স্থিতি কেনেকুৱা সেই সম্পর্কে কৰা বিশ্লেষণাত্মক অধ্যয়ন আৰু ৰাষ্ট্র এখন কেনেকুৱা হোৱা উচিত সেই সম্পর্কে কৰা ৰাজনৈতিক নৈষ্ঠিক আলোচনা।



১.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

ক) বস্তুধর্মী প্রশ্ন ঃ

প্রশ্ন ১ ঃ "পলিটিক্স" গ্রন্থখন কোনে লিখিছিল?

প্রশ্ন ২ ঃ ৰাজনীতি বিজ্ঞানক কলা আৰু বিজ্ঞান দুয়োটাই বুলি অভিহিত কৰা যিকোনো এগৰাকী ৰাজনীতি বিজ্ঞানীৰ নাম লিখক।

প্রশ্ন ৩ ঃ ছাৰ জন চিলীয়ে আগবঢ়োৱা ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ সংজ্ঞাটো লিখক।

খ) চুটি প্রশ্ন ঃ (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অর্থৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক।

প্রশ্ন ২ ঃ ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পৰিৱর্তিত অর্থ সম্পর্কে এটি চমুটোকা লিখক।

গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন ঃ (৩০০-৫০০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ প্রকৃতি আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ২ ঃ ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পৰিসৰ ব্যাখ্যা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ২ ঃ অন্যান্য সমাজ বিজ্ঞানৰ সৈতে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ সম্পৰ্ক

অধ্যায় গাঁথনি

২.১ উদ্দেশ্য
২.২ পৰিচয়
২.৩ সমাজশাস্ত্ৰৰ সৈতে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ সম্পৰ্ক
২.৪ ইতিহাসৰ সৈতে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ সম্পৰ্ক
২.৫ অৰ্থনীতিৰ সৈতে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ সম্পৰ্ক
২.৬ নীতিশাস্ত্ৰৰ সৈতে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ সম্পৰ্ক
২.৭ নৃতত্ত্বৰ সৈতে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ সম্পৰ্ক
২.৮ ভূগোলৰ সৈতে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ সম্পৰ্ক
২.৯ মনোবিজ্ঞানৰ সৈতে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ সম্পৰ্ক
২.১০ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
২.১১ অধিক জানিবলৈ
২.১২ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান
২.১৩ আৰ্হি প্ৰশ্ন

২.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- ৰাজনীতি বিজ্ঞান আৰু সমাজশাস্ত্ৰৰ মাজৰ সম্পৰ্ক ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- ৰাজনীতি বিজ্ঞান আৰু ইতিহাসৰ মাজৰ সম্পৰ্ক পৰীক্ষা কৰি চাব পাৰিব
- ৰাজনীতি বিজ্ঞান আৰু অৰ্থনীতিৰ মাজৰ সম্পৰ্ক বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব
- ৰাজনীতি বিজ্ঞান আৰু নীতিশাস্ত্ৰৰ মাজৰ সম্পৰ্ক ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- ৰাজনীতি বিজ্ঞান আৰু নৃতত্ত্বৰ মাজৰ সম্পৰ্ক পৰীক্ষা কৰি চাব পাৰিব
- ৰাজনীতি বিজ্ঞান আৰু ভূগোলৰ মাজৰ সম্পৰ্ক ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- ৰাজনীতি বিজ্ঞান আৰু মনোবিজ্ঞানৰ মাজৰ সম্পৰ্ক ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব।

২.২ পৰিচয়

মানুহ সামাজিক প্ৰাণী। মানুহে সমাজ পাতি বাস কৰে। মানুহৰ সামাজিক জীৱন বহুমাত্ৰিক, যেনে— অৰ্থনৈতিক, ৰাজনৈতিক, মনোবৈজ্ঞানিক, ঐতিহাসিক, সমাজতাত্ত্বিক ইত্যাদি। ৰাজনীতি বিজ্ঞান হ'ল এক সমাজ বিজ্ঞান। ই মানুহৰ সামাজিক জীৱনৰ ৰাজনৈতিক দিশটো অধ্যয়ন কৰে। ইয়াৰ ইতিহাস, অৰ্থনীতি, সমাজশাস্ত্ৰ, মনোবিজ্ঞান, নীতিশাস্ত্ৰ ইত্যাদিৰ দৰে অন্য সমাজ বিজ্ঞানৰ

লগত ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক আছে। সাম্প্ৰতিক কালত সমাজ বিজ্ঞানবোৰৰ অধ্যয়নে এক আন্তঃবিভাগীয় চৰিত্ৰ ধাৰণ কৰিছে। অৰ্থাৎ কোনো এটা সমাজ বিজ্ঞান বিভাগৰ গৱেষক তথা শিক্ষাৰ্থীয়ে আন এটা সমাজ বিজ্ঞান বিভাগৰ গৱেষক তথা শিক্ষাৰ্থীৰ সৈতে সমন্বয় ৰক্ষা কৰি কাম কৰে। সেই দিশৰ পৰা ৰাজনীতি বিজ্ঞান যদিও এটা স্বতন্ত্ৰ বিষয়, তথাপিও ইয়াৰ অৰ্থনীতি, ইতিহাস, সমাজশাস্ত্ৰ, মনোবিজ্ঞান, নৃতত্ত্ব আৰু নীতিশাস্ত্ৰৰ দৰে অন্য অধ্যয়ন ক্ষেত্ৰৰ সৈতে ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক আছে। আচৰণবাদী চিন্তাবিদসকলে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অন্য বিষয়বোৰৰ সৈতে সম্পৰ্ক স্থাপনত গুৰুত্ব দিছিল। এই অধ্যায়টিত আমি ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অন্য সমাজ বিজ্ঞানৰ সৈতে থকা সম্পৰ্ক আলোচনা কৰিম।

২.৩ সমাজশাস্ত্ৰৰ সৈতে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ সম্পৰ্ক

সমাজশাস্ত্ৰ হ'ল সমাজৰ বিজ্ঞান। ই সমাজৰ সকলো ধৰণৰ মানৱ সৃষ্ট সংগঠনৰ উৎপত্তি, বিকাশ আৰু সংৰচনা সম্পৰ্কে অধ্যয়ন কৰে। আনহাতে, ৰাজনীতি বিজ্ঞানে 'ৰাষ্ট্ৰ' বোলা কেৱল এটা মানৱ সৃষ্ঠ অনুষ্ঠান সম্পৰ্কে আলোচনা কৰে। এই দিশৰ পৰা চাবলৈ গ'লে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পৰিসৰ সমাজশাস্ত্ৰতকৈ যথেষ্ট সঙ্কীৰ্ণ। ৰাজনীতি বিজ্ঞানে মানুহৰ জীৱনৰ কেৱল ৰাজনৈতিক দিশটোহে অধ্যয়ন কৰে। কিন্তু সমাজশাস্ত্ৰই মানুহৰ জীৱনৰ সামাজিক, নৈতিক, অৰ্থনৈতিক, ধৰ্মীয় আদি বিভিন্ন দিশৰ অধ্যয়নক সামৰি লয়।

সমাজশাস্ত্ৰই সমাজৰ সকলো ধৰণৰ সংৰচনা আৰু কাম-কাজৰ আলোচনা কৰে। সেই দিশৰ পৰা চাবলৈ গ'লে সমাজশাস্ত্ৰই ৰাষ্ট্ৰৰ গঠন সম্পৰ্কেও অধ্যয়ন কৰে। এই বিষয়টো আকৌ ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ মৌলিক উপাদান। আচৰণবাদী ৰাজনীতি বিজ্ঞানীসকলে পৰীক্ষামূলক ৰাজনৈতিক তত্ত্ববোৰ সমৃদ্ধ কৰিবলৈ টেলক'ট পাৰচন্চ (আমেৰিকাৰ সমাজতাত্ত্বিক) আৰু ৰ'বাৰ্ট কে মৰ্টন (আমেৰিকাৰ সমাজতাত্ত্বিক)ৰ দৰে সমাজতাত্ত্বিকসকলৰ লেখনিৰ পৰা যথেষ্ট সহায় লৈছে। এই জনপ্ৰিয় ধাৰাটোৱে ৰাজনৈতিক সমাজশাস্ত্ৰ (Political Sociology) নামৰ এটা নতুন বিষয় সৃষ্টি কৰিছে। ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীয়ে সমাজশাস্ত্ৰৰ নীতিবোৰ শিকাটো বাধ্যতামূলক আৰু সমাজশাস্ত্ৰৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীয়ে ৰাষ্ট্ৰ নামৰ অনুষ্ঠানটোৰ সংৰচনা তথা কাৰ্য্যাৱলীৰ তথ্য ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পৰা আহৰণ কৰিব লাগে। ৰাজনীতি বিজ্ঞানে ৰাষ্ট্ৰ আৰু চৰকাৰ সম্পৰ্কে অধ্যয়ন কৰে। সমাজশাস্ত্ৰই ৰাষ্ট্ৰ, জাতি, গোষ্ঠী, পৰিয়াল আৰু সকলো ধৰণৰ মানৱীয় সংগঠনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰে। ৰাষ্ট্ৰও ইয়াৰ মাজৰে এটা। যদিও দুয়োবিধ বিজ্ঞানৰে শাখাবোৰ বেলেগ বেলেগ তথাপিও দুয়োটাই ইটো সিটোৰ পৰিপূৰক। যেনে— ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অধ্যয়নৰ বিষয়বস্তু ৰাষ্ট্ৰৰ বিষয়ে সমাজশাস্ত্ৰতো আলোচনা কৰা হয়। ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি আৰু বিৱৰ্তনৰ লগতে ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ কাৰক হিচাপে কাম কৰা জটিল সামাজিক শক্তিবোৰৰ বিশ্লেষণ কৰাটো হ'ল সমাজশাস্ত্ৰৰ কাম। এই কথাবোৰ উপস্থাপন কৰি সমাজশাস্ত্ৰই ৰাজনীতি বিজ্ঞানক সহায় কৰে। একেদৰে ৰাজনীতি বিজ্ঞানেও ৰাষ্ট্ৰ আৰু চৰকাৰৰ বিষয়ে বিতং আলোচনা আগবঢ়াই সমাজশাস্ত্ৰক সহায় কৰে।

২.৪ ইতিহাসৰ সৈতে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ সম্পৰ্ক

ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ ইতিহাসৰ সৈতে ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক আছে। ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠানবোৰৰ উৎপত্তি আৰু বিকাশ সম্পৰ্কে সম্পূৰ্ণৰূপে জানিবলৈ আমি ইতিহাসৰ সহায় ল'ব লাগিব। যেনে— বৃটেইনত ৰাজতন্ত্ৰৰ প্ৰকৃতি আৰু বৃটিছ সংসদৰ কাৰ্য্যাৱলী বুজিবলৈ আমি বৃটেইনৰ ইতিহাস খৰচি মাৰি পঢ়িব লাগিব। বৃটেইনৰ ইতিহাসৰ পৰাই আমি গম পাও যে ইংৰাজসকলে নিজৰেই শাসকৰ স্বৈৰাচাৰী শাসনৰ বিৰুদ্ধে অবিৰত প্ৰতিবাদ আৰু সংঘৰ্ষ কৰিবলগীয়া হৈছিল। ইয়াৰ ফলশ্ৰুতিয়েই হ'ল ১৬৮৮ খৃষ্টাব্দৰ গৌৰৱময় বিপ্লৱ (Glorious Revolution)। ই বৃটেইনত সীমিত ৰাজতন্ত্ৰ প্ৰতিষ্ঠাৰ পথ সুগম কৰি তুলিছিল আৰু সংসদীয় অধিকাৰবোৰে স্বীকৃতি লাভ কৰিছিল। অৰ্থাৎ, আমি গম পালোঁ যে আজিৰ এক নিৰ্দিষ্ট ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠানৰ উৎস অতীতত লুকাই আছে। একে সময়তে এটা কথা মনত ৰাখি থোৱা ভাল যে ইতিহাস মানে কেৱল অতীতৰ ঘটনা আৰু অনুষ্ঠান-প্ৰতিষ্ঠানৰ লিখিত খতিয়ান নহয়। বিভিন্ন ঐতিহাসিক ঘটনা আৰু আন্দোলন সঠিকভাৱে বুজি উঠিব পাৰিলেহে আমাৰ ইতিহাস অধ্যয়ন সফল হ'ব। এই দিশৰ পৰা চাবলৈ গ'লে ইতিহাস আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞান দুয়োটা ইটো সিটোৰ পৰিপূৰক তথা ইটোৱে সিটোলৈ অৱদান আগবঢ়ায়। ৰাজনীতি বিজ্ঞান আৰু ইয়াৰ ধাৰণাবোৰ ইতিহাসৰ কোনো এক নিৰ্দিষ্ট সময় তথা পৰিৱেশত প্ৰোথিত। সেয়েহে এই দুয়োটা বিষয়ৰে ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক আছে আৰু ইটোৱে সিটোৰ পৰিপূৰক হিচাপে কাম কৰে। ইতিহাস ভালদৰে বুজিবলৈ ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠান আৰু এনে অনুষ্ঠানৰ পৰিচালনা নীতি সম্পৰ্কে জনাটো অতি প্ৰয়োজন। ৰাজনীতি বিজ্ঞানীসকলে কোনো সিদ্ধান্তত উপনীত হ'বলৈ ঐতিহাসিক ঘটনাৰ আলম লয় আৰু এনে কিছুমান নীতি নিৰ্ধাৰণ কৰে যিবোৰে ৰাজনৈতিক জীৱন পৰিচালনা কৰে। বৃটিছ ইতিহাসবিদ ছাৰ জন চিলীয়ে ইতিহাস আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ মাজৰ সম্পৰ্ক সুন্দৰভাৱে বৰ্ণনা কৰি কৈছে—

> "ৰাজনীতি বিজ্ঞান অবিহনে ইতিহাসৰ কোনো সুফল নাই
> ইতিহাস অবিহনে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ কোনো শিপা নাই।"
> ("History without Political Science has no fruit,
> Political Science without History has no root.")

২.৫ অৰ্থনীতিৰ সৈতে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ সম্পৰ্ক

ৰাজনীতি বিজ্ঞান আৰু অৰ্থনীতিৰ মাজত এৰাব নোৱাৰা সম্পৰ্ক আছে। আচলতে অৰ্থনীতি প্ৰথমতে ৰাজনৈতিক অৰ্থনীতি (Political Economy) হিচাপে উদ্ভৱ হৈছিল। গ্ৰীকসকলে ৰাষ্ট্ৰৰ বাবে ৰাজহ যোগান ধৰা কলাটোক ৰাজনৈতিক অৰ্থনীতি বুলি গণ্য কৰিছিল। আধুনিক অৰ্থনীতিৰ জনক আদাম স্মিথ (আমেৰিকাৰ ৰাজনৈতিক অৰ্থনীতিবিদ)ৰ গ্ৰন্থখনৰ নামেই হ'ল 'ৱেলথ্ অৱ নেচনচ্' (Wealth of Nations)। স্মিথে বুজাই দিছিল যে অৰ্থনীতি হ'ল ব্যক্তি আৰু ৰাষ্ট্ৰক সমৃদ্ধ কৰা বিজ্ঞান। মেকিয়াভেলি (ইটালীয় চিন্তাবিদ), জন ল'ক (বৃটিছ দাৰ্শনিক),

বেনথাম (বৃটিছ ৰাজনৈতিক দাৰ্শনিক), জেমছ মিল (বৃটিছ ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদ) আৰু জন ষ্টুৱার্ট মিল (বৃটিছ ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদ)ৰ দৰে লিখকে ৰাজনৈতিক আৰু অর্থনৈতিক ঘটনাৱলী একেলগে আলোচনা কৰিছিল। জার্মান দার্শনিক কার্ল মার্ক্সৰ মতে কোনো এখন দেশৰ ৰাজনীতি কেৱল অর্থনৈতিক কাৰকেহে নির্ধাৰণ কৰে। এখন চৰকাৰৰ ৰূপ আৰু কার্য্যকলাপবোৰৰ ওপৰত অর্থনৈতিক শক্তিয়ে যথেষ্ট প্ৰভাৱ পেলায়। ব্যক্তিবাদ, সমাজবাদ আৰু সাম্যবাদৰ ধাৰণাকেইটাৰ প্ৰধান ভেঁটি হ'ল অর্থনৈতিক নীতি। ইয়াৰ বিপৰীতে এখন দেশৰ অর্থনৈতিক কার্য্যকলাপবোৰক প্ৰচলিত চৰকাৰ ব্যৱস্থা আৰু ইয়াৰ নীতিবোৰে বহুলাংশে নির্ধাৰণ কৰে। চৰকাৰৰ কৰ নীতি, আমদানি-ৰপ্তানি নীতি, বিনিময় দৰ, বেঙ্ক ব্যৱস্থাৰ সৈতে জড়িত নীতি আদিয়ে দেশ এখনৰ অর্থনীতিক গভীৰভাৱে প্ৰভাৱিত কৰে। অর্থনৈতিক সুস্থিৰতাই ৰাজনৈতিক সুস্থিৰতা আনে আৰু ৰাজনৈতিক সুস্থিৰতাই অর্থনৈতিক সুস্থিৰতা নিশ্চিত কৰে। আধুনিক ৰাষ্ট্ৰবোৰ অসংখ্য অর্থনৈতিক সমস্যাৰে জর্জৰিত। কেৱল ৰাষ্ট্ৰই গ্ৰহণ কৰা ৰাজনৈতিক কার্য্যকলাপৰ দ্বাৰাহে ইয়াৰ সমাধান সম্ভৱ। আধুনিক ৰাষ্ট্ৰক কল্যাণকামী ৰাষ্ট্ৰ বোলা হয় আৰু ইয়াৰ প্ৰধান কার্য্যবোৰ অর্থনৈতিক।



অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ঃ 'ৱেলথ্ অৱ নেচনচ্' (Wealth of Nations) গ্ৰন্থৰ লেখক কোন?

.....

প্ৰশ্ন নং ২ঃ সমাজশাস্ত্ৰ হ'ল সমাজৰ বিজ্ঞান। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

.....

প্ৰশ্ন নং ৩ঃ ৰাজনৈতিক আৰু অর্থনৈতিক ঘটনাবোৰ একেলগে আলোচনা কৰা দুগৰাকী লেখকৰ নাম উল্লেখ কৰক।

.....

প্ৰশ্ন নং ৪ঃ "ৰাজনীতি বিজ্ঞান অবিহনে ইতিহাসৰ কোনো সুফল নাই, ইতিহাস অবিহনে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ কোনো শিপা নাই।" —উক্তিটো কাৰ?

.....

প্ৰশ্ন নং ৫ঃ মার্ক্সৰ মতে এখন ৰাষ্ট্ৰৰ নীতি নির্ধাৰণকাৰী কাৰকটো কি?

.....

প্ৰশ্ন নং ৬ঃ গ্ৰীকসকলে ৰাষ্ট্ৰৰ বাবে ৰাজহ যোগান ধৰা কলাটোক ..... বুলি গণ্য কৰিছিল। (খালী ঠাই পূৰণ কৰক)

.....

প্ৰশ্ন নং ৭ ঃ ৰাজনীতি বিজ্ঞান আৰু সমাজশাস্ত্ৰৰ মাজৰ সম্পৰ্ক বৰ্ণনা কৰক। (৬০টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

.....

.....

.....

.....

.....

২.৬ নীতিশাস্ত্ৰৰ সৈতে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ সম্পৰ্ক

ৰাজনীতি বিজ্ঞান আৰু নীতিশাস্ত্ৰৰ মাজত ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক আছে।দুয়োবিধ বিষয়ৰে লক্ষ্য হ'ল মানুহৰ মঙ্গল সাধন আৰু উমৈহতীয়া কল্যাণৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰা। আইন-শৃঙ্খলা আৰু নৈতিকতা বৰ্তাই ৰখাৰ বাবে ৰাষ্ট্ৰ সংগঠিত কৰা হৈছিল। আচলতে মানুহৰ নৈতিক বিশ্বাস সবল কৰি তুলিব পৰাকৈ আইন-কানুনবোৰ প্ৰণয়ন কৰা উচিত। ৰাষ্ট্ৰৰ যিবোৰ কাৰ্য্যই নৈতিকতাৰ নীতি উলংঘা কৰে তেনে কাৰ্য্য গৰিহণাযোগ্য। সেয়েহে প্ৰাচীন কালৰ দাৰ্শনিকসকলে ৰাষ্ট্ৰৰ নৈতিকতাৰ দিশটোৰ ওপৰত যথেষ্ট গুৰুত্ব দিছিল। প্ৰাচীন গ্ৰীচৰ ৰাজনৈতিক দাৰ্শনিক এৰিষ্টটলৰ মতে উন্নত জীৱনৰ খাটিৰতে ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি হৈছিল। আধুনিক লেখকসকলেও নীতিশাস্ত্ৰ আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ মাজত থকা ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্কৰ কথা কয়। গান্ধীজীয়ে ৰাজনৈতিক নীতিবোৰক নৈতিক প্ৰমূল্যৰ সৈতে লগ লগোৱাৰ প্ৰয়াস কৰিছিল। তেওঁ লক্ষ্য তথা লক্ষ্যপ্ৰাপ্তিৰ উপায় দুয়োটাই সদায় মঙ্গলদায়ী হোৱাটোত জোৰ দিছিল।

নীতিশাস্ত্ৰই নৈতিকতা, প্ৰমূল্য আৰু স্বীকৃত মানৰ আচৰণৰ বিষয়ে কয়। মানুহ সাধাৰণতে যুক্তিৰে পৰিচালিত সত্তা। মানুহে ভুল-শুদ্ধ আৰু ন্যায়-অন্যায়ৰ মাজৰ প্ৰভেদ বুজি পায়। প্ৰাচীন কালৰে পৰা সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক দাৰ্শনিকসকলে ৰাষ্ট্ৰ, চৰকাৰ তথা আইন সম্পৰ্কীয় ধাৰণাবোৰৰ কিছুমান নীতিগত মানৰ সৈতে সংহতি স্থাপন কৰাৰ প্ৰয়াস কৰি আহিছে। উদাহৰণ স্বৰূপে প্ৰাচীন গ্ৰীক দাৰ্শনিক প্লেটোৱে এক আদৰ্শ ৰাষ্ট্ৰৰ তত্ত্ব আগবঢ়াইছিল। প্ৰাচীন গ্ৰীক দাৰ্শনিক এৰিষ্টটলে কৈছিল যে উন্নত জীৱন যাপন কৰিবৰ বাবে ৰাষ্ট্ৰৰ অস্তিত্ব বৰ্তি থাকে। মধ্যযুগৰ তত্ত্ববোৰক নীতিগত মানে প্ৰভাৱিত কৰি ৰাখিছে। ৰুছো (ফৰাচী দাৰ্শনিক), কাণ্ট (জাৰ্মান দাৰ্শনিক), হেগেল (জাৰ্মান দাৰ্শনিক), গ্ৰীন (বৃটিছ দাৰ্শনিক) আৰু মহাত্মা গান্ধীৰ দৰে আধুনিক ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদসকলেও ৰাজনীতি বিজ্ঞানত নীতিশাস্ত্ৰ আৰু নৈতিকতাৰ উপস্থিতিৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। মহাত্মা গান্ধীয়ে কৈছিল যে নৈতিকতাহীন ৰাজনীতি মানে হ'ল মৰণ ফান্দ। বিংশ শতিকাত আচৰণবাদী আন্দোলন আৰু ক্ষমতাৰ ধাৰণাটোৰ ওপৰত বেছিকৈ গুৰুত্ব আৰোপ কৰা হ'ল বাবে ৰাজনীতিৰ অধ্যয়নত স্বীকৃত নীতি-নিয়ম আৰু প্ৰমূল্যবোৰৰ গুৰুত্ব কমি গৈছে। কিন্তু

শেহতীয়াভাৱে নৈতিক দিশটোৰ পুনৰুত্থান ঘটিছে। আধুনিক কালৰ ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ মৌলিক দিশ হ'ল মানুহ আৰু মানৱীয় প্ৰমূল্যৰ প্ৰতি চিন্তা।

২.৭ নৃতত্ত্বৰ সৈতে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ সম্পৰ্ক

ৰাজনীতি বিজ্ঞান আৰু নৃতত্ত্বৰ মাজত নিকট সম্পৰ্ক আছে। পৰম্পৰা, মনোভাৱ, প্ৰমূল্য, আচৰণ বিন্যাস, নেতৃত্ব আদি বিষয়ত বিভিন্ন সমাজ ব্যৱস্থাত থকা অথবা পোৱা প্ৰচুৰ সমলৰ গৰাকী হ'ল নৃতত্ত্ব। ৰাজনীতি বিজ্ঞানে তুলনামূলক বিশ্লেষণ কৰিবলৈ এনে তথ্যৰ সহায় লয়। জেংকচ্ (আমেৰিকাৰ নৃতত্ত্ববিদ) আৰু মৰ্গান (আমেৰিকাৰ নৃতত্ত্ববিদ)ৰ দৰে লেখকে নৃতত্ত্বৰ পৰা অসংখ্য তথ্য গ্ৰহণ কৰিছে। এই তথ্যবোৰৰ আধাৰত তেওঁলোকে ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি ব্যাখ্যা কৰিছে। জাতিগত একতাক (Racial Unity) এতিয়াও জাতীয়ত্বৰ (Nationality) সবল বান্ধোন বুলি গণ্য কৰা হয়। আধুনিক আইন ব্যৱস্থাটো নৃতত্ত্বই খতিয়ানভুক্ত কৰা প্ৰাচীন প্ৰয়োগনীতি, পৰম্পৰা আৰু ধৰ্মীয় অনুষ্ঠান-প্ৰতিষ্ঠানৰ দ্বাৰা যথেষ্ট প্ৰভাৱিত হৈছে।

২.৮ ভূগোলৰ সৈতে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ সম্পৰ্ক

ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ ভূগোলৰ সৈতেও কিছু সম্পৰ্ক আছে। ব্যক্তিৰ চৰিত্ৰ আৰু জাতীয় জীৱনক ৰাষ্ট্ৰৰ ভৌতিক পৰিস্থিতিয়ে প্ৰভাৱিত কৰে। এনে পৰিস্থিতিবোৰ হ'ল ভূ-সংস্থান (Topography), জলবায়ুৰ অৱস্থা (Climatic Condition), দ্বৈপ্যতা (Insularity), নদী অথবা পাহাৰ পৰ্বতৰ উপস্থিতি অথবা অনুপস্থিতি, সাগৰ-মহাসাগৰৰ সমীপ্য অথবা দূৰত্ব ইত্যাদি। ভৌগোলিক কাৰকবোৰৰ মাজত থকা প্ৰভেদবোৰৰ পৰাই বিভিন্ন ৰাষ্ট্ৰত প্ৰচলিত ৰাজনৈতিক চিন্তাৰ ধাৰা, অৰ্থনৈতিক আৰু প্ৰশাসনিক ব্যৱস্থাবোৰৰ মাজত থকা পাৰ্থক্যৰ কাৰণ অনুমান কৰিব পাৰি। বহুকেইজন লেখকে ভৌগোলিক পৰিৱেশ আৰু মানৱ সৃষ্ট ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠানবোৰৰ মাজৰ সম্পৰ্ক প্ৰমাণিত কৰাৰ চেষ্টা চলাই আহিছে। ফৰাচী ৰাজনৈতিক দাৰ্শনিক জ্যাঁ জ্যাক ৰুছোই যুক্তি দৰ্শাইছিল যে জলবায়ুয়ে ৰাষ্ট্ৰ এখনৰ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ স্বৰূপ নিৰ্ধাৰণ কৰে। ফৰাচী ৰাজনৈতিক দাৰ্শনিক মণ্টেস্কীয়ে দৃঢ়ভাৱে মত পোষণ কৰিছিল যে ভৌতিক পৰিৱেশে চৰকাৰৰ প্ৰকাৰ আৰু ব্যক্তিৰ স্বাধীনতাক প্ৰভাৱিত কৰে।



জানি থোৱা ভাল

আধুনিক কালত বহুতো লেখকে ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠানবোৰত ভৌগোলিক কাৰকবোৰৰ প্ৰভাৱ অধ্যয়নত যথেষ্ট মনোযোগ দিছে। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে 'ভূ-ৰাজনীতি' (Geo-Politics) নামৰ এটা নতুন অধ্যয়ন ধাৰাৰ বিকাশ ঘটিছে।

২.৯ মনোবিজ্ঞানৰ সৈতে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ সম্পৰ্ক

ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ মনোবিজ্ঞানৰ সৈতেও গভীৰ সম্পৰ্ক আছে। মনোবিজ্ঞান হ'ল মানুহৰ মন অধ্যয়ন কৰা বিজ্ঞান। মানুহৰ গোট অথবা দলৰ আচৰণ বুজাত সমাজ-মনোবিজ্ঞানে (Social Psychology) যথেষ্ট সহায় কৰে। নাগৰিকৰ মনোবৈজ্ঞানিক দিশটো উলাই কৰিলে ৰাষ্ট্ৰই প্ৰণয়ন কৰা ধাৰণা আৰু আইনবোৰ বিফল হোৱাৰ সম্ভাৱনা অধিক। সমস্যা সমাধান কৰিবলৈ ৰাজনৈতিক নেতা আৰু সংশ্লিষ্ট চৰকাৰী কৰ্তৃপক্ষৰ মানৱ মনৰ ক্ৰিয়া-কলাপ সম্পৰ্কে গভীৰ জ্ঞান থকা উচিত। ৰাষ্ট্ৰত বাস্তৱধৰ্মী তথা উদ্দেশ্যধৰ্মী ৰাজহুৱা নীতি প্ৰণয়ন কৰিবলৈ শাসকৰ মনোবৈজ্ঞানিক জ্ঞান থকাটো অতি প্ৰয়োজন। আমেৰিকাৰ ৰাজনীতি বিজ্ঞানী জেমছ ব্ৰাইচৰ মতে ৰাজনীতিৰ উৎস হ'ল মনোবিজ্ঞান।



অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৮ ঃ মহাত্মা গান্ধীয়ে ..... নৈতিক প্ৰমূল্যৰ সৈতে লগ লগোৱাৰ প্ৰয়াস কৰিছিল। (খালী ঠাই পূৰণ কৰক)

.....

প্ৰশ্ন নং ৯ ঃ জেংকচ্ আৰু মৰ্গানৰ দৰে লেখকে নৃতত্ত্বৰ পৰা গ্ৰহণ কৰা তথ্যৰ আধাৰত ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি ব্যাখ্যা কৰিছে। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

.....

প্ৰশ্ন নং ১০ ঃ মনোবিজ্ঞান হ'ল ..... বিজ্ঞান। (খালী ঠাই পূৰণ কৰক)

.....

প্ৰশ্ন নং ১১ ঃ ৰাজনীতি বিজ্ঞান আৰু ভূগোলৰ মাজৰ সম্পৰ্কৰ বিষয়ে জোৰ দি কোৱা যিকোনো দুগৰাকী ৰাজনীতি বিজ্ঞানীৰ নাম লিখক।

.....

প্ৰশ্ন নং ১২ ঃ ৰাজনীতি বিজ্ঞান আৰু নীতিশাস্ত্ৰৰ মাজৰ সম্পৰ্ক বৰ্ণনা কৰক। (প্ৰায় ৬০টা শব্দত)

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....



২.১০ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ ইতিহাস, অৰ্থনীতি, সমাজশাস্ত্ৰ, মনোবিজ্ঞান, নীতিশাস্ত্ৰ ইত্যাদিৰ দৰে অন্য সমাজ বিজ্ঞানৰ লগত ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক আছে। ৰাজনীতি বিজ্ঞানে আমাক অন্য সমাজ বিজ্ঞানবোৰৰ বিষয়ে ভালদৰে বুজাত সহায় কৰে। একেদৰে অন্য সমাজ বিজ্ঞানবোৰেও ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিষয়ে বুজাত সহায় কৰে।
- সমাজশাস্ত্ৰ আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞান এটা আনটোৰ পৰিপূৰক। ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অধ্যয়নৰ বিষয়বস্তু ৰাষ্ট্ৰৰ বিষয়ে সমাজশাস্ত্ৰতো আলোচনা কৰা হয়। ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি আৰু বিৱৰ্তনৰ লগতে ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ কাৰক হিচাপে কাম কৰা জটিল সামাজিক শক্তিবোৰৰ বিশ্লেষণ কৰাটো হ'ল সমাজশাস্ত্ৰৰ কাম। এই কথাবোৰ উপস্থাপন কৰি সমাজশাস্ত্ৰই ৰাজনীতি বিজ্ঞানক সহায় কৰে। একেদৰে ৰাজনীতি বিজ্ঞানেও ৰাষ্ট্ৰ আৰু চৰকাৰৰৰ বিষয়ে বিতং আলোচনা আগবঢ়াই সমাজশাস্ত্ৰক সহায় কৰে।
- ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ ইতিহাসৰ সৈতে ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক আছে। ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠানবোৰৰ উৎপত্তি আৰু বিকাশ সম্পৰ্কে সম্পূৰ্ণৰূপে জানিবলৈ আমি ইতিহাসৰ সহায় ল'ব লাগিব। বিভিন্ন ঐতিহাসিক ঘটনা আৰু আন্দোলন সঠিকভাৱে বুজি উঠিব পাৰিলেহে আমাৰ ইতিহাস অধ্যয়ন সফল হ'ব। এই দিশৰ পৰা চাবলৈ গ'লে ইতিহাস আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞান দুয়োটা ইটো সিটোৰ পৰিপূৰক তথা ইটোৱে সিটোলৈ অৱদান আগবঢ়ায়।
- ৰাজনীতি বিজ্ঞান আৰু অৰ্থনীতিৰ মাজত এৰাব নোৱাৰা সম্পৰ্ক আছে। আচলতে অৰ্থনীতি প্ৰথমতে ৰাজনৈতিক অৰ্থনীতি (Political Economy) হিচাপে উদ্ভৱ হৈছিল। গ্ৰীকসকলে ৰাষ্ট্ৰৰ বাবে ৰাজহ যোগান ধৰা কলাটোক ৰাজনৈতিক অৰ্থনীতি বুলি গণ্য কৰিছিল। এখন চৰকাৰৰ ৰূপ আৰু কাৰ্য্যকলাপবোৰৰ ওপৰত অৰ্থনৈতিক শক্তিয়ে যথেষ্ট প্ৰভাৱ পেলায়। ব্যক্তিবাদ, সমাজবাদ, আৰু সাম্যবাদৰ ধাৰণা কেইটাৰ প্ৰধান ভেঁটি হ'ল অৰ্থনৈতিক নীতি। আধুনিক ৰাষ্ট্ৰক কল্যাণকামী ৰাষ্ট্ৰ বোলা হয় আৰু ইয়াৰ প্ৰধান কাৰ্যবোৰ অৰ্থনৈতিক।
- ৰাজনীতি বিজ্ঞান আৰু নীতিশাস্ত্ৰৰ মাজত ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক আছে।দুয়োবিধ বিষয়ৰে লক্ষ্য হ'ল মানুহৰ মঙ্গল সাধন আৰু উমৈহতীয়া কল্যাণৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰা। আইন, শৃঙ্খলা আৰু নৈতিকতা বৰ্তাই ৰখাৰ বাবে ৰাষ্ট্ৰ সংগঠিত কৰা হৈছিল। আচলতে মানুহৰ নৈতিক বিশ্বাস সবল কৰি তুলিব পৰাকৈ আইন-কানুনবোৰ প্ৰণয়ন কৰা উচিত। নীতিশাস্ত্ৰৰ নৈতিকতা, প্ৰমূল্য আৰু স্বীকৃত মানৰ আচৰণৰ সৈতে সম্পৰ্ক আছে। আধুনিক কালৰ ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ মৌলিক দিশ হ'ল মানুহ আৰু মানৱীয় প্ৰমূল্যৰ প্ৰতি চিন্তা।
- ৰাজনীতি বিজ্ঞান আৰু নৃতত্ত্বৰ মাজতো সম্পৰ্ক আছে। পৰম্পৰা, মনোভাৱ, প্ৰমূল্য, আচৰণ বিন্যাস, নেতৃত্ব আদি বিষয়ত বিভিন্ন সমাজ ব্যৱস্থাত থকা অথবা পোৱা প্ৰচুৰ

সমলৰ গৰাকী হ'ল নৃতত্ত্ব। ৰাজনীতি বিজ্ঞানে তুলনামূলক বিশ্লেষণ কৰিবলৈ এনে তথ্যৰ সহায় লয়। আধুনিক আইন ব্যৱস্থাটো নৃতত্ত্বই খতিয়ানভুক্ত কৰা প্ৰাচীন প্ৰয়োগ নীতি, পৰম্পৰা আৰু ধৰ্মীয় অনুষ্ঠান-প্ৰতিষ্ঠানৰ দ্বাৰা যথেষ্ট প্ৰভাৱিত হৈছে।

- ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ ভূগোলৰ সৈতেও কিছু সম্পৰ্ক আছে। ব্যক্তিৰ চৰিত্ৰ আৰু জাতীয় জীৱনক ৰাষ্ট্ৰৰ ভৌতিক পৰিস্থিতিয়ে প্ৰভাৱিত কৰে। এনে পৰিস্থিতিবোৰ হ'ল— ভূ-সংস্থান, জলবায়ুৰ অৱস্থা, দ্বৈপ্যতা,নদী অথবা পাহাৰ -পৰ্বতৰ উপস্থিতি অথবা অনুপস্থিতি, সাগৰ-মহাসাগৰৰ সমীপ্য অথবা দূৰত্ব ইত্যাদি।
- আধুনিক কালত বহুতো লেখকে ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠানবোৰত ভৌগোলিক কাৰকবোৰৰ প্ৰভাৱ অধ্যয়নত যথেষ্ট মনোযোগ দিছে। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে 'ভূ-ৰাজনীতি' নামৰ এটা নতুন অধ্যয়ন ধাৰাৰ বিকাশ ঘটিছে।
- ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ মনোবিজ্ঞানৰ সৈতেও গভীৰ সম্পৰ্ক আছে। মানুহৰ গোট অথবা দলৰ আচৰণ বুজাত সমাজ-মনোবিজ্ঞানে (Social Psychology) যথেষ্ট সহায় কৰে। নাগৰিকৰ মনোবৈজ্ঞানিক দিশটো উলাই কৰিলে ৰাষ্ট্ৰই প্ৰণয়ন কৰা ধাৰণা আৰু আইনবোৰ বিফল হোৱাৰ সম্ভাৱনা অধিক। ৰাষ্ট্ৰত বাস্তৱধৰ্মী তথা উদ্দেশ্যধৰ্মী ৰাজহুৱা নীতি প্ৰণয়ন কৰিবলৈ শাসকৰ মনোবৈজ্ঞানিক জ্ঞান থকাটো অতি প্ৰয়োজন।



২.১১ অধিক জানিবলৈ

অসমীয়া গ্ৰন্থ ঃ

১) গগৈ, পুৰন্দৰ (২০০৪) ঃ *স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব পৰিচয়*; গুৱাহাটী ঃ বনলতা।

২) গোঁহাই, নবীন (২০০৭) ঃ *স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব*; যোৰহাট ঃ ইউনিকা প্ৰকাশন।

৩) চক্ৰৱৰ্তী, আদ্যনাথ (২০০৪) ঃ *স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব*; গুৱাহাটী ঃ জ্যোতি প্ৰকাশন।

৪) পাল, ড° কৃপেশ চন্দ্ৰ আৰু নায়ক, অধ্যাপক প্ৰতুল চন্দ্ৰ (২০০৭) ঃ *স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব*; গুৱাহাটী ঃ অৰুণ প্ৰকাশন।

ইংৰাজী গ্ৰন্থ ঃ

1) Agarwal, R. C. (2006): *Political Theory*; New Delhi: S. Chands & Company Ltd.

2) Asirvatham, E. & Misra, K. K. (2006): *Political Theory*; New Delhi: S. Chands & Company Ltd.

3) Kapur, A. C. (2006): *Principles of Political Science*; New Delhi: S. Chands & Company Ltd.

4) Sharma, R. K. (2011): *Modern Political Science*; New Delhi: DPS Publications.

5) Mahajan, V. D. (2008): *Political Theory*; New Delhi: S. Chands & Company Ltd.



২.১২ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ আদাম স্মিথ

২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ শুদ্ধ

৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ মেকিয়াভেলি, জন ল'ক

৪নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ছাৰ জন চিলী

৫নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ অৰ্থনীতি

৬নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ৰাজনৈতিক অৰ্থনীতি

৭নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সমাজশাস্ত্ৰই সমাজৰ সকলো ধৰণৰ মানৱ সৃষ্ট সংগঠনৰ উৎপত্তি , বিকাশ আৰু সংৰচনা সম্পৰ্কে অধ্যয়ন কৰে। আনহাতে, ৰাজনীতি বিজ্ঞানে 'ৰাষ্ট্ৰ' বোলা কেৱল এটা মানৱ সৃষ্ঠ অনুষ্ঠান সম্পৰ্কে আলোচনা কৰে। এই দিশৰ পৰা চাবলৈ গ'লে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পৰিসৰ সমাজশাস্ত্ৰতকৈ যথেষ্ট সঙ্কীৰ্ণ। সমাজশাস্ত্ৰই ৰাষ্ট্ৰৰ গঠন সম্পৰ্কেও অধ্যয়ন কৰে। এই বিষয়টো আকৌ ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ মৌলিক উপাদান। আচৰণবাদী ৰাজনীতি বিজ্ঞানীসকলে পৰীক্ষামূলক ৰাজনৈতিক তত্ত্বৰোৰ সমৃদ্ধ কৰিবলৈ টেলক'ট পাৰচন্চ (আমেৰিকাৰ সমাজতাত্ত্বিক) আৰু ৰ'বাৰ্ট কে মৰ্টন (আমেৰিকাৰ সমাজতাত্ত্বিক)ৰ দৰে সমাজতাত্ত্বিকসকলৰ লেখনিৰ পৰা যথেষ্ট সহায় লৈছে। এই জনপ্ৰিয় ধাৰাটোৱে ৰাজনৈতিক সমাজশাস্ত্ৰ (Political Sociology) নামৰ এটা নতুন বিষয় সৃষ্টি কৰিছে। ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীয়ে সমাজশাস্ত্ৰৰ নীতিবোৰ শিকাটো বাধ্যতামূলক আৰু সমাজশাস্ত্ৰৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীয়ে ৰাষ্ট্ৰ নামৰ অনুষ্ঠানটোৰ সংৰচনা তথা কাৰ্য্যাৱলীৰ তথ্য ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পৰা আহৰণ কৰিব লাগে।ৰাজনীতি বিজ্ঞানে ৰাষ্ট্ৰ আৰু চৰকাৰ সম্পৰ্কে অধ্যয়ন কৰে। সমাজশাস্ত্ৰই ৰাষ্ট্ৰ, জাতি, গোষ্ঠী, পৰিয়াল আৰু সকলো ধৰণৰ মানৱীয় সংগঠনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰে। যদিও দুয়োবিধ বিজ্ঞানৰে শাখাবোৰ বেলেগ বেলেগ তথাপিও দুয়োটাই ইটো সিটোৰ পৰিপূৰক। যেনে— ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অধ্যয়নৰ বিষয়বস্তু ৰাষ্ট্ৰৰ বিষয়ে সমাজশাস্ত্ৰতো আলোচনা কৰা হয়। ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি আৰু বিৱৰ্তনৰ লগতে ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ কাৰক হিচাপে কাম কৰা জটিল সামাজিক শক্তিবোৰৰ বিশ্লেষণ কৰাটো হ'ল সমাজশাস্ত্ৰৰ কাম। এই কথাবোৰ উপস্থাপন কৰি সমাজশাস্ত্ৰই ৰাজনীতি বিজ্ঞানক সহায় কৰে। একেদৰে ৰাজনীতি বিজ্ঞানেও ৰাষ্ট্ৰ আৰু চৰকাৰৰ বিষয়ে বিতং আলোচনা আগবঢ়াই সমাজশাস্ত্ৰক সহায় কৰে ।

৮নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ৰাজনৈতিক নীতিবোধক

৯নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ শুদ্ধ

১০নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ মানৱ মন অধ্যয়ন কৰা

১১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ জ্যাঁ জ্যাক ৰুছো, মণ্টেস্কী

১২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ৰাজনীতি বিজ্ঞান আৰু নীতিশাস্ত্ৰৰ মাজত ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক আছে। দুয়োবিধ বিষয়ৰে লক্ষ্য হ'ল মানুহৰ মঙ্গল সাধন আৰু উমৈহতীয়া কল্যাণৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰা। আইন, শৃঙ্খলা আৰু নৈতিকতা বৰ্তাই ৰখাৰ বাবে ৰাষ্ট্ৰ সংগঠিত কৰা হৈছিল। আচলতে মানুহৰ নৈতিক বিশ্বাস সবল কৰি তুলিব পৰাকৈ আইন-কানুনবোৰ প্ৰণয়ন কৰা উচিত। ৰাষ্ট্ৰৰ যিবোৰ কাৰ্য্যই নৈতিকতাৰ নীতি উলংঘা কৰে তেনে কাৰ্য্য গৰিহণাযোগ্য। সেয়েহে প্ৰাচীন কালৰ দাৰ্শনিকসকলে ৰাষ্ট্ৰৰ নৈতিকতাৰ দিশটোৰ ওপৰত যথেষ্ট গুৰুত্ব দিছিল। প্ৰাচীন গ্ৰীচৰ ৰাজনৈতিক দাৰ্শনিক এৰিষ্টটলৰ মতে উন্নত জীৱনৰ খাটিৰতে ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি হৈছিল। আধুনিক লেখকসকলেও নীতিশাস্ত্ৰ আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ মাজত থকা ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্কৰ কথা কয়। গান্ধীজীয়ে ৰাজনৈতিক নীতিবোৰক নৈতিক প্ৰমূল্যৰ সৈতে লগ লগোৱাৰ প্ৰয়াস কৰিছিল। তেওঁ লক্ষ্য তথা লক্ষ্যপ্ৰাপ্তিৰ উপায় দুয়োটাই সদায় মংগলকামী হোৱাটোত জোৰ দিছিল।

নীতিশাস্ত্ৰই নৈতিকতা, প্ৰমূল্য আৰু স্বীকৃত মানৰ আচৰণৰ বিষয়ে কয়। মানুহ সাধাৰণতে যুক্তিৰে পৰিচালিত সত্তা। মানুহে ভুল-শুদ্ধ আৰু ন্যায়-অন্যায়ৰ মাজৰ প্ৰভেদ বুজি পায়। প্ৰাচীন কালৰে পৰা সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক দাৰ্শনিকসকলে ৰাষ্ট্ৰ, চৰকাৰ তথা আইন সম্পৰ্কীয় ধাৰণাবোৰৰ কিছুমান নীতিগত মানৰ সৈতে সংহতি স্থাপন কৰাৰ প্ৰয়াস কৰি আহিছে। উদাহৰণ স্বৰূপে, প্ৰাচীন গ্ৰীক দাৰ্শনিক প্লেটোয়ে এক আদৰ্শ ৰাষ্ট্ৰৰ তত্ত্ব আগবঢ়াইছিল। প্ৰাচীন গ্ৰীক দাৰ্শনিক এৰিষ্টটলে কৈছিল যে উন্নত জীৱন যাপন কৰিবৰ বাবে ৰাষ্ট্ৰৰ অস্তিত্ব বৰ্তি থাকে। মধ্যযুগৰ তত্ত্ববোৰক নীতিগত মানে প্ৰভাৱিত কৰি ৰাখিছে। ৰুছো (ফৰাচী দাৰ্শনিক), কাণ্ট (জাৰ্মান দাৰ্শনিক), হেগেল (জাৰ্মান দাৰ্শনিক), গ্ৰীন (বৃটিছ দাৰ্শনিক) আৰু মহাত্মা গান্ধীৰ দৰে আধুনিক ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদসকলেও ৰাজনীতি বিজ্ঞানত নীতিশাস্ত্ৰ আৰু নৈতিকতাৰ উপস্থিতিৰ বাবে গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। মহাত্মা গান্ধীয়ে কৈছিল যে নৈতিকতাহীন ৰাজনীতি মানে হ'ল মৰণ ফান্দ। বিংশ শতিকাত আচৰণবাদী আন্দোলন আৰু ক্ষমতাৰ ধাৰণাটোৰ ওপৰত বেছিকৈ গুৰুত্ব আৰোপ কৰা হ'ল বাবে ৰাজনীতিৰ অধ্যয়নত স্বীকৃত নীতি-নিয়ম আৰু প্ৰমূল্যবোৰৰ গুৰুত্ব কমি গৈছে। কিন্তু শেহতীয়াভাৱে নৈতিক দিশটোৰ পুনৰুত্থান ঘটিছে। আধুনিক কালৰ ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ মৌলিক দিশ হ'ল মানুহ আৰু মানৱীয় প্ৰমূল্যৰ প্ৰতি চিন্তা।



১২.১৩ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন ঃ

প্ৰশ্ন ১ ঃ আচৰণবাদী ৰাজনীতি বিজ্ঞানীসকলে যিসকল লেখকৰ সমাজতাত্ত্বিক লেখনিৰ পৰা ধাৰণা গ্ৰহণ কৰিছে তেওঁলোকৰ মাজৰ যিকোনো দুগৰাকী লেখকৰ নাম উল্লেখ কৰক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ "ৰাজনীতি বিজ্ঞান অবিহনে ইতিহাসৰ কোনো সুফল নাই, ইতিহাস অবিহনে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ কোনো শিপা নাই।" —উক্তিটো কাৰ?

প্ৰশ্ন ৩ ঃ ৰাজনৈতিক আৰু অৰ্থনৈতিক কাম-কাজক একেলগে সাঙুৰি আলোচনা আগবঢ়োৱা যিকোনো দুগৰাকী চিন্তাবিদৰ নাম লিখক।

প্ৰশ্ন ৪ ঃ চৰকাৰৰ ৰূপ আৰু ব্যক্তিৰ স্বাধীনতাক প্ৰভাৱিত কৰাত ভৌতিক পৰিৱেশ গুৰুত্বপূৰ্ণ বুলি কোনে দৃঢ়ভাৱে মত পোষণ কৰিছিল?

খ) চুটি প্ৰশ্ন ঃ (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ ৰাজনীতি বিজ্ঞান আৰু অৰ্থনীতিৰ মাজত থকা সম্পৰ্কৰ বিষয়ে এটি চমুটোকা লিখক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ ৰাজনীতি বিজ্ঞান আৰু ইতিহাসৰ মাজত থকা সম্পৰ্কৰ বিষয়ে এটি চমুটোকা লিখক।

গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন ঃ (৩০০-৫০০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ ৰাজনীতি বিজ্ঞান-নীতিশাস্ত্ৰ আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞান-ভূগোলৰ মাজত থকা সম্পৰ্ক আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ ৰাজনীতি বিজ্ঞান-অৰ্থনীতি আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞান-মনোবিজ্ঞানৰ মাজত থকা সম্পক আলোচনা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ৩ ঃ শিক্ষাৰ বিষয় হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিকাশ

অধ্যায় গাঁথনি

৩.১ উদ্দেশ্য

৩.২ পৰিচয়

৩.৩ শিক্ষাৰ বিষয় হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিকাশ

- ৩.৩.১ প্ৰাৰম্ভিক কালত ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিকাশ
- ৩.৩.২ মধ্যযুগত ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিকাশ
- ৩.৩.৩ আধুনিক যুগত ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিকাশ
- ৩.৩.৪ শিক্ষাৰ বিষয় হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বৰ্তমানৰ স্থিতি

৩.৪ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৩.৫ অধিক জানিবলৈ

৩.৬ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

৩.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৩.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- প্ৰাৰম্ভিক কালত শিক্ষাৰ বিষয় হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিকাশ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- মধ্যযুগত শিক্ষাৰ বিষয় হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিকাশ বৰ্ণনা কৰিব পাৰিব
- আধুনিক যুগত শিক্ষাৰ বিষয় হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিকাশ আলোচনা কৰিব পাৰিব
- বৰ্তমান সময়ত ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ স্থিতি আলোচনা কৰিব পাৰিব।

৩.২ পৰিচয়

ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অধ্যয়ন অথবা আমি ক'ব পাৰোঁ যে ৰাজনীতিৰ অধ্যয়ন প্ৰাচীন গ্ৰীচত পোন প্ৰথমবাৰৰ বাবে আৰম্ভ হৈছিল। প্ৰাচীন কালৰ পৰা আধুনিক যুগলৈ, বিভিন্ন স্তৰ অতিক্ৰম কৰি ৰাজনীতি বিজ্ঞানে শিক্ষাৰ বিষয় হিচাপে বৰ্তমানৰ ৰূপ ধাৰণ কৰিছে। যিহেতু ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ প্ৰকৃতি গতিশীল, সময়ে সময়ে ই সলনি হৈ থাকে। আগৰ অধ্যায়সমূহত আমি ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অৰ্থ, প্ৰকৃতি আৰু পৰিসৰ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিছোঁ। অন্যান্য সমাজ বিজ্ঞানৰ সৈতে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰসম্পৰ্কও আমি আলোচনা কৰিছোঁ।এই অধ্যায়টিত আমি শিক্ষাৰ বিষয় হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিকাশ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিম।

৩.৩ শিক্ষাৰ বিষয় হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিকাশ

এতিয়া আমি প্ৰাৰম্ভিক কাল, মধ্য যুগ আৰু আধুনিক যুগত হোৱা শিক্ষাৰ বিষয় হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ ক্ৰমবিকাশ আলোচনা কৰিম।

৩.৩.১ প্ৰাৰম্ভিক কালত ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিকাশ



নগৰ ৰাষ্ট্ৰ ঃ প্ৰাচীন গ্ৰীচ দেশ গঠন কৰা কম-বেছি পৰিমাণে স্বাধীনতা ভোগ কৰা কেইবাশ আঞ্চলিক গোট।

সুদূৰ অতীতৰ পৰা ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নৰ এক পৰম্পৰা আছে। প্ৰকৃততে ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নৰ আৰম্ভণি প্ৰাচীন গ্ৰীচত হৈছিল। গ্ৰীকসকলে বাস কৰা 'পলিচ' (নগৰ) বা ***নগৰ ৰাষ্ট্ৰ***ৰ নানা ধৰণৰ কাৰ্য্যকলাপৰ বিৱৰণ দিবলৈ 'পলিটিকা' শব্দটোৰ ব্যৱহাৰ কৰিছিল। এইদৰে গ্ৰীক চিন্তাবিদসকলে এক প্ৰণালীবদ্ধ বৈজ্ঞানিক দৃষ্টিৰে ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নৰ আধাৰশিলা স্থাপন কৰিছিল। গ্ৰীক চিন্তাবিদসকল বিশেষকৈ নৈতিকা আৰু নীতিশাস্ত্ৰ বিষয়ৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছিল আৰু এখন আদৰ্শ ৰাষ্ট্ৰৰ সংজ্ঞা নিৰ্ধাৰণ কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰিছিল। প্ৰাচীন গ্ৰীচত ৰাজনীতি অধ্যয়নৰ শিপা বহুকেইজন প্ৰখ্যাত দাৰ্শনিক, যেনে— হোমাৰ, হেচিওড, থুচিডিড্‌চ্‌ৰ কাৰ্য্য তথা লেখনিত দেখিবলৈ পোৱা যায়। কিন্তু ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ প্ৰণালীবদ্ধ অধ্যয়ন প্ৰথমবাৰৰ বাবে বিখ্যাত প্ৰাচীন ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদ প্লেটো আৰু এৰিষ্ট'টলৰ ৰচনাৰ মাজেদি প্ৰকাশ পাইছিল। প্লেটোৱে তেওঁৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থ 'ৰিপাব্লিক' (Republic)ত ৰাজনীতিৰ সৈতে জড়িত কিছুমান গুৰুত্বপূৰ্ণ ধাৰণা, যেনে— ন্যায়, শিক্ষা ব্যৱস্থা, পৰিয়াল আৰু সম্পত্তিৰ সাম্যবাদ, দাৰ্শনিক ৰজা, আদৰ্শ ৰাষ্ট্ৰ আদিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছিল। প্লেটোৰ পিছত এৰিষ্ট'টলে শিক্ষাৰ বিষয় হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিকাশত গুৰুত্বপূৰ্ণ অৰিহণা আগবঢ়াইছিল। এৰিষ্ট'টলে তেওঁৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থ 'দ্যা পলিটিক্স' (The Politics)ত কেইটামান অতিশয় গুৰুত্বপূৰ্ণ ধাৰণা, যেনে— ন্যায়, আদৰ্শ ৰাষ্ট্ৰ, নাগৰিকত্ব, বিপ্লৱ, দাসত্ব, সংবিধানৰ শ্ৰেণীবিভাজন, গণতন্ত্ৰ আদিৰ বিষয়ে পদ্ধতিগতভাবে আলোচনা কৰিছিল। প্ৰাচীন ৰোমান চিন্তাবিদ পলিবিয়াচ্‌ আৰু চিচেৰোয়েও ৰাজনৈতিক চিন্তাৰ বিকাশত অৰিহণা যোগাইছিল।

ভাৰতবৰ্ষতো আমি ৰাজনীতিৰ শিপা বেদ সংহিতা, ব্ৰাহ্মণ আৰু বৌদ্ধ পালি কাননত দেখিবলৈ পাওঁ (শৰ্মা, আৰ. কে. (২০১১)। মডাৰ্ণ পলিটিকেল ছায়েন্স। নতুন দিল্লী ঃ ডি. পি. এছ. পাব্লিকেশ্যনছ্‌, পৃষ্ঠা নং ৩৬)। কৌটিল্য (মহান প্ৰাচীন ভাৰতীয় চিন্তাবিদ)ই তেওঁৰ বিখ্যাত কৰ্মৰাজি "অৰ্থশাস্ত্ৰ"ৰ জৰিয়তে ৰাজনীতিৰ ক্ৰমবিকাশত মূল্যৱান অৰিহণা যোগাইছে। তেওঁ কিছুমান অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয়, যেনে— ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰশাসন, ৰাষ্ট্ৰৰ অৰ্থনীতি, বৈদেশিক সম্পৰ্কৰ নীতি ইত্যাদি আলোচনা কৰিছিল।



জানি থোৱা ভাল

ভাৰতবৰ্ষত পোন প্ৰথমবাৰৰ বাবে ৰাজনীতিৰ পদ্ধতিগত অধ্যয়ন আৰম্ভ কৰাৰ স্বীকৃতি কৌটিল্যক দিয়া হয়। তেওঁ তক্ষশিলা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অধ্যাপক আছিল আৰু পিছলৈ মৌৰ্য্য সম্ৰাট চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্য্যৰ প্ৰধান মন্ত্ৰী হৈছিল। তেওঁ অৰ্থশাস্ত্ৰত ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰশাসন ব্যৱস্থাৰ বিষয়ে বিতংভাৱে আলোচনা কৰিছিল। তেওঁ ৰজা এজনৰ থাকিবলগীয়া যোগ্যতাৰ বিষয়েও আলোচনা কৰিছিল।

৩.৩.২ মধ্যযুগত ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিকাশ

মধ্যযুগৰ আৰম্ভণিৰ খ্ৰীষ্টীয় চিন্তাবিদ আৰু দাৰ্শনিক চেইণ্ট আগষ্টাইন আৰু চেইণ্ট থমাচ একুইনাচেও আদৰ্শ ৰাষ্ট্ৰ সম্পৰ্কে চিন্তা-চৰ্চা কৰিছিল আৰু আদৰ্শ ৰাষ্ট্ৰৰ ক্ষেত্ৰত নৈতিক আৰু সৎ আদৰ্শসমূহৰ পক্ষপাতি আছিল। প্ৰধানতঃ তেওঁলোকে ৰাষ্ট্ৰ আৰু গীৰ্জাৰ মাজত থকা সম্পৰ্কৰ ওপৰত আলোকপাত কৰিছিল। গতিকে প্ৰাচীন খ্ৰীষ্টীয় দৰ্শন অনুসৰি ৰাজনীতি বিজ্ঞান ৰাজনৈতিক দৰ্শনৰ পৰিসৰৰ অৰ্ন্তগত হৈ ৰাষ্ট্ৰৰ বিষয়ে অধ্যয়নত আলোকপাত কৰিছিল।

পঞ্চদশ শতাব্দীত ইটালীৰ ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদ নিক'ল' মেকিয়াভেলিয়ে ঐতিহাসিক আৰু সেই সময়ত প্ৰচলিত ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠানসমূহ অধ্যয়নৰ পৰম্পৰা আৰম্ভ কৰিছিল। মেকিয়াভেলিয়ে তেওঁৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থ "দ্যা প্ৰিন্স" (The Prince)ৰ জৰিয়তে ৰাষ্ট্ৰৰ আধুনিক ধাৰণা বিকাশত গুৰুত্বপূৰ্ণ অৰিহণা যোগাইছিল। তেওঁ ধ্ৰুপদী আৰু খ্ৰীষ্টীয় ৰাজনৈতিক দৰ্শনৰ পৰম্পৰাৰ পৰা আঁতৰি আহিছিল। তেওঁ সামাজিক শৃঙ্খলা আৰু ৰাজনৈতিক স্থিৰতা ৰক্ষা কৰাৰ বাবে অনুষ্ঠান চিনাক্ত কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰিছিল। সহজ ভাষাত আমি ক'ব পাৰোঁ যে মেকিয়াভেলি এজন বাস্তববাদী চিন্তাবিদ আছিল যিয়ে যুক্তি আগবঢ়াইছিল যে যিকোনো উপায়ে, লাগিলে সেয়া অসৎ উপায়ে হওঁক, ৰাষ্ট্ৰৰ স্বাৰ্থ আৰু স্থিৰতা ৰক্ষা কৰিব লাগে। মধ্যযুগৰ পিছৰ ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদসকলে বিভিন্ন ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠানৰ ঐতিহাসিক উৎস আৰু সেইবোৰৰ গঠন প্ৰণালীৰ বিষয়ে চিন্তা-চৰ্চা কৰিছিল।



অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ঃ গ্ৰীক চিন্তাবিদসকল বিশেষকৈ নৈতিকতা আৰু নীতিশাস্ত্ৰ বিষয়ৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছিল আৰু এখন আদৰ্শ ৰাষ্ট্ৰৰ সংজ্ঞা নিৰ্ধাৰণ কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰিছিল। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

.....

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ 'দ্যা প্ৰিন্স' গ্ৰন্থখনৰ ৰচক কোন?

.....

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ মধ্যযুগৰ ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদসকলে প্ৰধানকৈ ..... আৰু ..... মাজত থকা সম্পৰ্কৰ ওপৰত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছিল। (খালী ঠাই পূৰণ কৰক)

.....

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ শিক্ষাৰ বিষয় হিচাপে মধ্যযুগত ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিকাশৰ বিষয়ে এটি চমুটোকা লিখক।

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

৩.৩.৩ আধুনিক যুগত ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিকাশ

এইটো কথা উল্লেখ কৰা উচিত হ'ব যে ৰাজনীতি বিজ্ঞান শিক্ষাৰ বিষয় হিচাপে প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰাটো বেছি পুৰণি কথা নহয়। বহু কেইজন চিন্তাবিদে ৰাজনীতি বিজ্ঞানক শিক্ষাৰ বিষয় হিচাপে গঢ়ি তোলাত যথেষ্ট বৰঙণি আগবঢ়াইছে। এই ক্ষেত্ৰত কলম্বিয়া বিশ্ববিদ্যালয়ৰ বুৰঞ্জী আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অধ্যাপক ফ্ৰান্সিছ লাইবাৰৰ নাম বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। তেওঁ লিখা 'চিভিল লিবার্টি এণ্ড ছেল্‌ফ গভৰমেণ্ট' (Civil Liberty and Self Government) নামৰ গ্ৰন্থখনে ৰাজনীতি বিজ্ঞানক শিক্ষাৰ বিষয় হিচাপে গঢ়ি তোলাত অতি মূল্যবান অবিহণা আগবঢ়াইছে।

ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিকাশৰ ক্ষেত্ৰত মাইলৰ খুঁটি হ'ল ১৮৮০ খৃ.ত আমেৰিকাৰ ৰাজনীতি বিজ্ঞানী জন ডব্লিউ বাৰ্গিছে (John W. Burgess) কলম্বিয়া বিশ্ববিদ্যালয়ত প্ৰতিষ্ঠা কৰা ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ সত্ৰটো। এই অনুষ্ঠানটোক ৰাজনীতি বিজ্ঞান বিভাগ

(Faculty of Political Science) নামে নামকৰণ কৰা হৈছিল। ১৮৮৬ খ্ৰীঃত এই অনুষ্ঠানটোৱে পোনপ্ৰথমে 'পলিটিকেল ছাইন্স কুৱাটার্লি' (Political Science Quarterly) নামৰ এখন পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ আলোচনী প্ৰকাশ কৰিছিল, যিখনে শিক্ষাৰ বিষয় হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অগ্ৰগতিত যথেষ্ট অৱিহণা যোগাইছিল। এই আলোচনীখনৰ প্ৰকাশে ৰাজনীতি বিজ্ঞানক শিক্ষাৰ বিষয় হিচাপে আগুৱাই নিয়াত এক নতুন যুগৰ অৱতাৰণা কৰিছিল কিয়নো এইখনে পণ্ডিতসকলক লিখিতভাৱে তেওঁলোকৰ অভিমত ব্যক্ত কৰাৰ সুবিধা প্ৰদান কৰিছিল।

১৮৭৬ খ্ৰীঃত প্ৰতিষ্ঠা কৰা জনচ্ হপ্কিঞ্চ ইউনিভাৰচিটি (Johns Hopkins University) ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিকাশত এক মাইলৰ খুঁটি। এই প্ৰসঙ্গত ১৮৭৭ খ্ৰীঃত প্ৰতিষ্ঠা কৰা 'জন্ছ হপ্কিঞ্চ হিষ্টৰিকেল এণ্ড পলিটিকেল ছায়েঞ্চ এছ'চিয়েশ্বন' আৰু 'দ্যা জন্ছ হপ্কিঞ্চ ষ্টাডিচ ইন্ হিষ্টৰিকেল এণ্ড পলিটিকেল ছায়েঞ্চ'ৰ নাম উল্লেখযোগ্য।

ওপৰত উল্লেখ কৰা বিশ্ববিদ্যালয় দুখন কলম্বিয়া আৰু জন্ছ হপকিঞ্চ-এ ৰাজনীতি বিজ্ঞানক শিক্ষাৰ বিষয় হিচাপে গঢ়ি তোলাত এক উল্লেখযোগ্য বৰঙণি আগবঢ়াইছে। এই বিশ্ববিদ্যালয়সমূহত কৰা অধ্যয়ন আৰু গৱেষণাই ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পৰিসৰ বহল কৰিছিল যিটো আগতে মাত্ৰ ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠান আৰু ঐতিহাসিক উৎপত্তিৰ অধ্যয়নত সীমাবদ্ধ আছিল। সময়ত এই বিষয়টোৱে চৰকাৰৰ কার্য্যাৱলী বিশ্লেষণ কৰোঁতে ভালেমান বিষয় যেনে— অধিকাৰ (Rights), ন্যায় (Justice), আইন (Law), সার্বভৌমত্ব (Sovereignty) সামৰি ল'বলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। লাহে লাহে ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদসকলে বিভিন্ন ধৰণৰ চৰকাৰ, ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠান আদিৰ গুণ-দোষ আলোচনা কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল।

১৯০৩ খ্ৰীঃত প্ৰতিষ্ঠিত 'দ্যা আমেৰিকান পলিটিকেল ছায়েঞ্চ এছ'চিয়েশ্বন' (The American Political Science Association)এ শিক্ষাৰ বিষয় হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞানক আগবঢ়াই নিছিল। ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নৰ ক্ষেত্ৰত এই অনুষ্ঠান আগ�ৰণুৱা আছিল আৰু বিভিন্ন পণ্ডিত, বিভাগ আৰু অনুষ্ঠানক ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়ন আৰু আলোচনাৰ বাবে এই অনুষ্ঠানে এক সুন্দৰ সুযোগ দিছিল। এইটোৱে ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নক ৰাজনৈতিক দৰ্শন আৰু অনুষ্ঠানতে সীমাবদ্ধ নাৰাখি এখন বহল জগতৰ মাজলৈ লৈ গৈছিল।

বিংশ শতাব্দীৰ দ্বিতীয় দশকত ৰাজনীতি বিজ্ঞানে প্ৰত্যক্ষ আন্দোলনৰ (Positivist Movement) ৰূপত এক দৃষ্টান্তমূলক পৰিৱৰ্তন সাধন কৰিছিল। এই সময়তে ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নক বেছি বিজ্ঞানসন্মত কৰিবলৈ বৈজ্ঞানিক উপাদান ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ বিচৰা হৈছিল। অর্থনীতি, সমাজ শাস্ত্ৰ আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বৈজ্ঞানিক গৱেষণাক উৎসাহিত কৰিবলৈ ১৯২৩ চনত দ্যা ছ'চিয়েল ছায়েঞ্চ ৰিছার্চ কাউন্সিল (The Social Science Rasearch Council) নামৰ এটা অনুষ্ঠান স্থাপন কৰা হৈছিল। বিংশ

শতাব্দীৰ পঞ্চম দশকৰ আচৰণবাদ আন্দোলনত ই এক প্ৰত্যক্ষ বিপ্লৱৰ সূচনা কৰিছিল। ৰাজনীতি বিজ্ঞান শিক্ষাৰ বিষয় হিচাপে স্থান পোৱাত আচৰণবাদৰ অগ্ৰগতিক এক মাইলৰ খুঁটি বুলি বিবেচনা কৰিব পাৰি। আচৰণবাদীসকলে ৰাজনীতি বিজ্ঞানক বৈজ্ঞানিক দৃষ্টিৰে অধ্যয়ন কৰাত জো�ৰ দিছিল। তেওঁলোকে শিক্ষাৰ অন্যান্য বিষয় আৰু গৱেষণাৰ অগ্ৰগতিৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হৈছিল আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অধ্যয়নক আন্তঃশৃঙ্খলাবদ্ধ (Interdisciplinary) কৰিবলৈ চেষ্টা চলাইছিল। আচৰণবাদীসকলে বৈজ্ঞানিক সিদ্ধান্ত লাভ কৰিবলৈ স্থিতি বিজ্ঞান আৰু অন্যান্য আহিলাৰ সহায় লবলৈ মত দিছিল। সেয়েহে আচৰণবাদৰ অগ্ৰগতিৰ লগে লগে ৰাজনীতি বিজ্ঞানলৈকো ভালেমান চাৰিত্ৰিক পৰিৱৰ্তন আহিছিল। আচৰণবাদে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পৰিসৰ পৰিৱৰ্তন কৰি অনুষ্ঠানসমূহৰ অধ্যয়নৰ ওপৰতে সীমাবদ্ধ নাৰাখি ৰাজনৈতিক সমাজৰ ব্যক্তি হিচাপে মানুহৰ দৈনন্দিন আচৰণৰ অধ্যয়নৰ ওপৰত ৰেখাপাত কৰিছিল। ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদ, যেনে— ডেভিড ইষ্টন, চার্লছ ই মেৰিয়াম, আৰ্থাৰ বেণ্টলি আদিয়ে তেওঁলোকৰ গৱেষণা আৰু লেখাৰ জৰিয়তে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ আচৰণবাদী বিপ্লৱৰ বিকাশত গুৰুত্বপূৰ্ণ অৰিহণা আগবঢ়াইছিল।



জানি থোৱা ভাল

বিশ্ববিদ্যালয়ৰ শিক্ষাৰ এটা বিষয় হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ উত্থান হয় তেতিয়াৰ পৰা যেতিয়াৰ পৰা বিশ্ববিদ্যালয়সমূহত ৰাজনীতি বিজ্ঞান বিভাগ স্থাপন কৰা হয় আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিশেষ আসন প্ৰতিস্থা কৰা হয়। ৰাজনীতি বিজ্ঞান শব্দটোৱে ঊনবিংশ শতিকাৰ শেষ ভাগৰ পৰা জনপ্ৰিয়তা লাভ কৰে। ১৯০৩ চনত দ্যা আমেৰিকান পলিটিকেল ছায়েঞ্চ এছ'চিয়েশ্যন (The American Political Science Association) প্ৰতিষ্ঠিত হৈছিল। ৰাজনীতিৰ অধ্যয়নক অৰ্থনীতি আৰু অন্যান্য সমাজবিজ্ঞানৰ বিষয়ৰ পৰা পৃথককৈ চাবলৈ এই অনুষ্ঠানটোৱে ১৯০৬ চনত দ্যা আমেৰিকান পলিটিকেল ছায়েঞ্চ ৰিভিউ নামৰ আলোচনীখন প্ৰকাশ কৰিছিল।

দ্বিতীয় বিশ্বযুদ্ধৰ পিছত আৰু বিংশ শতাব্দীৰ প্ৰথম ভাগত ফৰাচী সমাজতাত্ত্বিক টক্‌ভিল্‌ (Tocqueville), ইটালীৰ ৰাজনৈতিক সমাজতাত্ত্বিক জি. মস্কা (G. Mosca), জার্মান সমাজতাত্ত্বিক মেক্স ৱেবাৰ (Max Weber), আমেৰিকাৰ সমাজতাত্ত্বিক টেলকট্‌ পাৰছন্‌ছ (Talcott Parsons)এ ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ ওপৰত প্ৰচুৰ প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছিল। এইদৰে ৰাজনীতি বিজ্ঞানী আৰু সমাজ বিজ্ঞানীসকলৰ মাজৰ ভাবৰ আদান-প্ৰদানে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অধ্যয়নক সমাজৰ ওচৰ চপাই দিছিল। উদাহৰণ স্বৰূপে, ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ কেন্দ্ৰ স্বৰূপ ৰাষ্ট্ৰৰ ধাৰণাটোতকৈ ডেভিড ইষ্টনে প্ৰয়োগ কৰা ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা (Political System)ৰ ধাৰণাটো অধিক প্ৰাসঙ্গিক হৈ পৰিছিল। এই নতুন ধাৰণাটো সমাজ আৰু ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ মাজৰ ভাবৰ আদান-প্ৰদানত ৰেখাপাত

কৰিছিল। এই সময়ছোৱাত ৰাজনীতি বিজ্ঞানত আচৰণবাদ জনপ্ৰিয় হৈ পৰিছিল আৰু ৰাজনীতিবিদসকলে গৱেষণাৰ বিভিন্ন উপায় আৰু প্ৰমাণ সংগ্ৰহৰ বিভিন্ন কৌশল উদ্ভাৱন কৰিছিল। বিংশ শতাব্দীৰ প্ৰথম কুৰি বছৰৰ ভিতৰত প্ৰতিষ্ঠা কৰা আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰৰ দ্যা ছ'চিয়েল ছায়েঞ্চ ৰিছার্চ কাউন্সিলে দ্বিতীয় বিশ্বযুদ্ধোত্তৰ কালত আচৰণবাদী ধাৰণাক জনপ্ৰিয় কৰিবলৈ এক বিশিষ্ট ভূমিকা পালন কৰিছিল।

৩.৩.৪ শিক্ষাৰ বিষয় হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বৰ্তমানৰ স্থিতি

বিংশ শতাব্দীৰ ষষ্ঠ দশকৰ শেষৰফালে ৰাজনীতি বিজ্ঞানে নতুন ক্ৰমবিৱৰ্তনৰ স্তৰ এটাত প্ৰৱেশ কৰিছিল আৰু সেইটো আছিল আচৰণবাদোত্তৰ বিপ্লৱ। আচৰণবাদৰ উত্থানে ৰাজনৈতিক ঘটনাসমূহ অধ্যয়নৰ ক্ষেত্ৰত স্পষ্টভাৱে বৈজ্ঞানিক উৎসাহৰ সূত্ৰপাত কৰিছিল। অৱশ্যে অতি সোনকালে এইটো বোধগম্য হৈছিল যে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত বৈজ্ঞানিক কৌশল প্ৰয়োগৰ বাবে যথেষ্ট গুৰুত্ব দিয়া হৈছিল। এই ব্যৱস্থাত ৰাজনীতি বিজ্ঞানে প্ৰকৃত ৰাজনৈতিক আৰু সামাজিক সমস্যাবোৰৰ লগত সম্পৰ্ক হেৰুৱাইছে। সেই কাৰণে আচৰণবাদোত্তৰৰ উদ্যোক্তাসকলে ৰাজনীতি বিজ্ঞানক সমাজৰ লগত প্ৰাসঙ্গিক কৰি প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ প্ৰচেষ্টা চলাইছিল। কিন্তু এইটো মনত ৰাখিবলগীয়া যে আচৰণবাদোত্তৰ যিহেতুকে আচৰণবাদৰ পৰাই উৎপত্তি গতিকে দুয়োটাকে সম্পূৰ্ণভাৱে পৃথক কৰিব পৰা নাযায়। আচৰণবাদোত্তৰীসকলে বিভিন্ন কৌশল আৰু উপায় অৱলম্বনৰ জৰিয়তে আচৰণবাদৰ দোষ-ত্ৰুটিসমূহ আঁতৰ কৰি ৰাজনীতি বিজ্ঞানক সমাজৰ লগত অধিক প্ৰাসঙ্গিক কৰি তুলিবলৈ চেষ্টা চলাইছিল।

এইদৰে দেখা যায় যে ৰাষ্ট্ৰ আৰু চৰকাৰ সম্পৰ্কে অধ্যয়ন কৰিবলৈ লোৱা ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পিছৰ কালছোৱাত যথেষ্ট পৰিৱৰ্তন ঘটিছিল। বিভিন্ন চিন্তাবিদ তথা পণ্ডিতৰ অৰিহণাৰ বাবে ইয়াৰ পৰিসৰ আৰু প্ৰকৃতিৰ পৰিৱৰ্তন সাধন হৈছে। বৰ্তমান সময়ত ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ দৃষ্টি অকল ৰাষ্ট্ৰৰ পৰা আঁতৰি গৈ সম্পূৰ্ণ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ ওপৰত কেন্দ্ৰীভূত হৈছে।



অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৫ ঃ শিক্ষাৰ বিষয় হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞানক প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ কোন দুখন বিশ্ববিদ্যালয়ে অৰিহণা যোগাইছিল?

.....

প্ৰশ্ন নং ৬ ঃ ৰাজনীতি বিজ্ঞানত আচৰণবাদৰ বিপ্লৱক আগবঢ়াই নিবলৈ গৱেষণা আৰু লেখাৰে চেষ্টা চলোৱা দুজন ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদৰ নাম উল্লেখ কৰক।

.....

প্ৰশ্ন নং ৭ ঃ দ্বিতীয় বিশ্বযুদ্ধৰ পিছত আৰু বিংশ শতাব্দীৰ প্ৰথম পঞ্চাশ বছৰত ৰাজনীতি বিজ্ঞান .....ৰ দ্বাৰা প্ৰবলভাৱে প্ৰভাৱিত হৈছিল। (খালী ঠাই পূৰণ কৰক)

.....

প্ৰশ্ন নং ৮ ঃ ১৯২৩ খ্ৰীঃত কোনটো অনুষ্ঠানক অৰ্থনীতি, সমাজ শাস্ত্ৰ আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বৈজ্ঞানিক গৱেষণাক উৎসাহিত কৰাৰ উদ্দেশ্যৰে স্থাপন কৰা হৈছিল?

.....

প্ৰশ্ন নং ৯ ঃ দ্বিতীয় বিশ্বযুদ্ধৰ পিছত আৰু বিংশ শতাব্দীৰ প্ৰথম পঞ্চাশ বছৰত ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ ওপৰত প্ৰচুৰ প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰা যিকোনো দুজন সমাজতাত্ত্বিকৰ নাম লিখক ।

.....

প্ৰশ্ন নং ১০ ঃ বিংশ শতাব্দীৰ ষষ্ঠ দশকত শেষৰফালে ৰাজনীতি বিজ্ঞানে নতুন ক্ৰমবিৱৰ্তনৰ স্তৰ এটাত প্ৰৱেশ কৰিছিল আৰু সেইটো আছিল ..... বিপ্লৱ। (খালী ঠাই পূৰণ কৰক)

.....



৩.৪ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- সুদূৰ অতীতৰ পৰা ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নৰ এক পৰম্পৰা আছে আৰু ইয়াৰ আৰম্ভণি প্ৰাচীন গ্ৰীচত হৈছিল। গ্ৰীকসকলে বাস কৰা 'পলিচ' (নগৰ) বা নগৰ ৰাষ্ট্ৰৰ নানা ধৰণৰ কাৰ্য্যকলাপৰ বিৱৰণ দিবলৈ 'পলিটিকা' শব্দটোৰ ব্যৱহাৰ কৰিছিল।
- প্ৰাচীন গ্ৰীচত ৰাজনীতি অধ্যয়নৰ শিপা বহুকেইজন প্ৰখ্যাত দাৰ্শনিক, যেনে— হোমাৰ, হেচিওড, থুচিডিড্ চ্ৰ কাৰ্য্য তথা লেখনিত দেখিবলৈ পোৱা যায়। কিন্তু ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ প্ৰণালীবদ্ধ অধ্যয়ন প্ৰথমবাৰৰ বাবে বিখ্যাত প্ৰাচীন ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদ প্লেটো আৰু এৰিষ্ট'টলৰ ৰচনাৰ মাজেদি প্ৰকাশ পাইছিল। প্ৰাচীন ৰোমান চিন্তাবিদ পলিবিয়াছ আৰু চিচেৰোয়েও ৰাজনৈতিক চিন্তাৰ বিকাশত অৰিহণা যোগাইছিল।
- ভাৰতবৰ্ষতো আমি ৰাজনীতিৰ শিপা বেদ সংহিতা, ব্ৰাহ্মণ আৰু বৌদ্ধ পালি কাননত দেখিবলৈ পাওঁ। কৌটিল্যই তেওঁৰ বিখ্যাত কৰ্মৰাজি "অৰ্থশাস্ত্ৰ"ৰ জৰিয়তে ৰাজনীতিৰ ক্ৰমবিকাশত মূল্যৱান অৰিহণা যোগাইছে।
- মধ্যযুগৰ আৰম্ভণিত খ্ৰীষ্টান চিন্তাবিদ আৰু দাৰ্শনিক চেইণ্ট আগষ্টাইন আৰু চেইণ্ট থমাচ একুইনাচেও ৰাজনীতি অধ্যয়নত মূল্যৱান অৰিহণা যোগাইছিল। প্ৰধানতঃ তেওঁলোকে ৰাষ্ট্ৰ আৰু গীৰ্জাৰ মাজত থকা সম্পৰ্কৰ ওপৰত আলোকপাত কৰিছিল।

- পঞ্চদশ শতাব্দীত ইটালীৰ ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদ নিক'ল' মেকিয়াভেলিয়ে ঐতিহাসিক আৰু সেই সময়ত প্ৰচলিত ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠানসমূহ অধ্যয়নৰ পৰম্পৰা আৰম্ভ কৰিছিল। মেকিয়াভেলিয়ে তেওঁৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থ "দ্যা প্ৰিন্স" (The Prince)ৰ জৰিয়তে ৰাষ্ট্ৰৰ আধুনিক ধাৰণা বিকাশত গুৰুত্বপূৰ্ণ অৰিহণা যোগাইছিল।
- ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ প্ৰণালীবদ্ধ অধ্যয়ন ঊনবিংশ শতিকাত হৈছিল। এই সময়ত ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিকাশত অৰিহণা যোগোৱা গুৰুত্বপূৰ্ণ ঘটনাসমূহ হ'ল— ১৮৮০ খৃ.ত জন ডব্লিউ বাৰ্গিচে কলম্বিয়া বিশ্ববিদ্যালয়ত প্ৰতিষ্ঠা কৰা ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ সত্ৰটো, ১৮৭৬ খ্ৰীঃত প্ৰতিষ্ঠা কৰা জন্‌ছ হপ্‌কিঞ্চ বিশ্ববিদ্যালয়, ১৮৭৭ খ্ৰীঃত প্ৰতিষ্ঠা কৰা 'জন্‌ছ হপ্‌কিঞ্চ হিষ্টৰিকেল এণ্ড পলিটিকেল ছায়েঞ্চ এছ'চিয়েশ্বন' আৰু 'দ্য জনছ হপ্‌কিঞ্চ ষ্টাডিচ ইন্‌ হিষ্টৰিকেল এণ্ড পলিটিকেল ছায়েঞ্চ, ১৯০৩ খ্ৰীঃত প্ৰতিষ্ঠিত 'দ্য আমেৰিকান পলিটিকেল ছায়েঞ্চ এছ'চিয়েশ্বন।
- শিক্ষাৰ বিষয় হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিকাশত কলম্বিয়া বিশ্ববিদ্যালয় আৰু জন্‌ছ হপ্‌কিঞ্চ বিশ্ববিদ্যালয়ে গুৰুত্বপূৰ্ণ অৰিহণা যোগাইছিল। এই দুখন বিশ্ববিদ্যালয়ত কৰা অধ্যয়ন আৰু গৱেষণাই ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পৰিসৰ বহল কৰিছিল ।
- বিংশ শতাব্দীৰ দ্বিতীয় দশকত প্ৰত্যক্ষ আন্দোলনৰ উদ্ভৱৰ লগে লগে তথ্যভিত্তিক আৰু পৰিসাংখ্যিকীয় পদ্ধতিৰ ব্যৱহাৰৰ জৰিয়তে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিজ্ঞানসন্মত অধ্যয়ন আৰম্ভ হৈছিল।
- বিংশ শতাব্দীৰ পঞ্চম দশকত আচৰণবাদ আন্দোলনৰ উত্থানক ৰাজনীতি বিজ্ঞান শিক্ষাৰ বিষয় হিচাপে স্থান পোৱাত এক মাইলৰ খুঁটি বুলি বিবেচনা কৰিব পাৰি। আচৰণবাদীসকলে ৰাজনীতি বিজ্ঞানক বৈজ্ঞানিক দৃষ্টিৰে অধ্যয়ন কৰাত জোৰ দিছিল। তেওঁলোকে শিক্ষাৰ অন্যান্য বিষয় আৰু গৱেষণাৰ অগ্ৰগতিৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হৈছিল আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অধ্যয়নক আন্তঃশৃঙ্খলাবদ্ধ (Interdisciplinary) কৰিবলৈ চেষ্টা চলাইছিল।
- বিংশ শতাব্দীৰ ষষ্ঠ দশকৰ শেষৰফালে আচৰণবাদোত্তৰ বিপ্লৱ উত্থানৰ লগে লগে ৰাজনীতি বিজ্ঞানে নতুন ক্ৰমবিৱৰ্তনৰ স্তৰ এটাত প্ৰৱেশ কৰিছিল। আচৰণবাদোত্তৰৰ উদ্যোক্তাসকলে ৰাজনীতি বিজ্ঞানক সমাজৰ লগত প্ৰাসঙ্গিক কৰি প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ প্ৰচেষ্টা চলাইছিল।



৩.৫ অধিক জানিবলৈ

অসমীয়া গ্ৰন্থ ঃ

১) গগৈ, পুৰন্দৰ (২০০৪) ঃ *স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব পৰিচয়*; গুৱাহাটী ঃ বনলতা।

২) গোঁহাই, নবীন (২০০৭) ঃ *স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব*, যোৰহাট ঃ ইউনিকা প্ৰকাশন।

৩) চক্রৱর্তী, আদ্যনাথ (২০০৪) ঃ *স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব*; গুৱাহাটী ঃ জ্যোতি প্রকাশন।

৪) পাল, ড° কৃপেশ চন্দ্র আৰু নায়ক, অধ্যাপক প্রতুল চন্দ্র (২০০৭) ঃ *স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব*; গুৱাহাটী ঃ অৰুণ প্রকাশন।

ইংৰাজী গ্রন্থ ঃ

1) Agarwal, R. C. (2006): *Political Theory*; New Delhi: S. Chands & Company Ltd.

2) Asirvatham, E. & Misra, K. K. (2006): *Political Theory*; New Delhi: S. Chands & Company Ltd.

3) Kapur, A. C. (2006): *Principles of Political Science*; New Delhi: S. Chands & Company Ltd.

4) Sharma, R. K. (2011): *Modern Political Science*; New Delhi: DPS Publications.

5) Mahajan, V. D. (2008): *Political Theory*; New Delhi: S. Chands & Company Ltd.

৩.৬ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ শুদ্ধ

২নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ নিক'ল' মেকিয়াভেলি

৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ৰাষ্ট্র আৰু গীর্জাৰ

৪নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ মধ্যযুগৰ আৰম্ভণিৰ খ্রীষ্টীয় চিন্তাবিদ আৰু দার্শনিক চেইণ্ট আগষ্টাইন আৰু চেইণ্ট থমাচ একুইনাচেও আদর্শ ৰাষ্ট্র সম্পর্কে চিন্তা-চর্চা কৰিছিল আৰু আদর্শ ৰাষ্ট্রৰ ক্ষেত্রত নৈতিক আৰু সৎ আদর্শসমূহৰ পক্ষপাতি আছিল। প্রধানতঃ তেওঁলোকে ৰাষ্ট্র আৰু গীর্জাৰ মাজত থকা সম্পর্কৰ ওপৰত আলোকপাত কৰিছিল। গতিকে প্রাচীন খ্রীষ্টীয় দর্শন অনুসৰি ৰাজনীতি বিজ্ঞান ৰাজনৈতিক দর্শনৰ পৰিসৰৰ অর্ন্তগত হৈ ৰাষ্ট্রৰ বিষয়ে অধ্যয়নত আলোকপাত কৰিছিল।

পঞ্চদশ শতাব্দীত ইটালীৰ ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদ নিক'ল' মেকিয়াভেলিয়ে ঐতিহাসিক আৰু সেই সময়ত প্রচলিত ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠানসমূহ অধ্যয়নৰ পৰম্পৰা আৰম্ভ কৰিছিল। মেকিয়াভেলিয়ে তেওঁৰ বিখ্যাত গ্রন্থ "দ্যা প্রিন্স" (The Prince)ৰ জৰিয়তে ৰাষ্ট্রৰ আধুনিক ধাৰণা বিকাশত গুৰুত্বপূর্ণ অৰিহণা যোগাইছিল। তেওঁ ধ্রুপদী আৰু খ্রীষ্টিয় ৰাজনৈতিক দর্শনৰ পৰম্পৰাৰ পৰা আঁতৰি আহিছিল। তেওঁ সামাজিক শৃঙ্খলা আৰু ৰাজনৈতিক স্থিৰতা ৰক্ষা কৰাৰ বাবে অনুষ্ঠান চিনাক্ত কৰিবলৈ প্রয়াস

কৰিছিল। সহজ ভাষাত আমি ক'ব পাৰোঁ যে মেকিয়াভেলি এজন বাস্তববাদী চিন্তাবিদ আছিল যিয়ে যুক্তি আগবঢ়াইছিল যে যিকোনো উপায়ে, লাগিলে সেয়া অসৎ উপায়ে হওক, ৰাষ্ট্ৰৰ স্বাৰ্থ আৰু স্থিৰতা ৰক্ষা কৰিব লাগে। মধ্যযুগৰ পিছৰ ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদসকলে বিভিন্ন ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠানৰ ঐতিহাসিক উৎস আৰু সেইবোৰৰ গঠন প্ৰণালীৰ বিষয়ে চিন্তা-চৰ্চা কৰিছিল।

৫নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ কলম্বিয়া বিশ্ববিদ্যালয় আৰু জনচ্ হপকিঞ্চ বিশ্ববিদ্যালয়

৬নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ডেভিড ইষ্টন, চার্লছ ই মেৰিয়াম।

৭নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সমাজতাত্ত্বিকসকল

৮নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ দ্য ছ'চিয়েল ছায়েঞ্চ ৰিছার্চ কাউন্সিল

৯নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ জি. মস্কা আৰু মেক্স ৱেবাৰ

১০নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ আচৰণবাদোত্তৰ



৩.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন ঃ

প্ৰশ্ন ১ ঃ 'দ্যা ৰিপাব্লিক' গ্ৰন্থখনৰ ৰচক কোন?

প্ৰশ্ন ২ ঃ দ্যা আমেৰিকান পলিটিকেল ছাইন্স এছ'চিয়েশ্বন কোন চনত প্ৰতিষ্ঠা কৰা হৈছিল?

প্ৰশ্ন ৩ ঃ ৰাজনৈতিক চিন্তাৰ বিকাশত অৰিহণা যোগোৱা দুজন প্ৰাচীন ৰোমান চিন্তাবিদৰ নাম উল্লেখ কৰক।

খ) চুটি প্ৰশ্ন (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ শিক্ষাৰ বিষয় হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বৰ্তমানৰ স্থিতিৰ বিষয়ে এটি চমুটোকা লিখক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ শিক্ষাৰ বিষয় হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিকাশৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰাচীন গ্ৰীক চিন্তাবিদসকলে আগবঢ়োৱা অৰিহণাৰ বিষয়ে সংক্ষেপে লিখক।

গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন ঃ (৩০০-৫০০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ মধ্যযুগত ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিকাশ ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ আধুনিক যুগত শিক্ষাৰ বিষয় হিচাপে ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ বিকাশ আলোচনা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ৪ ঃ ৰাষ্ট্ৰ

অধ্যায় গাঁথনি

৪.১ উদ্দেশ্য
৪.২ পৰিচয়
৪.৩ ৰাষ্ট্ৰ
৪.৩.১ ৰাষ্ট্ৰৰ অৰ্থ
৪.৩.২ ৰাষ্ট্ৰৰ উপাদানসমূহ
৪.৩.৩ ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰকৃতি
৪.৩.৪ ৰাষ্ট্ৰৰ বিকাশ
৪.৪ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
৪.৫ অধিক জানিবলৈ
৪.৬ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান
৪.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৪.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- ৰাষ্ট্ৰৰ অৰ্থ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- ৰাষ্ট্ৰৰ উপাদানসমূহ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰকৃতি সম্পৰ্কে বৰ্ণনা কৰিব পাৰিব
- ৰাষ্ট্ৰৰ বিকাশৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰিব
- বিভিন্ন সময়ত সৃষ্টি হোৱা ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰকাৰসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰিব।

৪.২ পৰিচয়

ৰাজনীতি বিজ্ঞানত অতি সঘনাই ব্যৱহাৰ হোৱা শব্দ হৈছে 'ৰাষ্ট্ৰ' (State)। নাগৰিক হিচাপে ৰাষ্ট্ৰ নামৰ অনুষ্ঠানৰ লগত আমি ওতঃপ্ৰোতভাৱে জড়িত হ'বলগীয়া হয়। জাতীয় পতাকা, ৰাষ্ট্ৰীয় সঙ্গীত, সংবিধান, বিধানমণ্ডল, আৰক্ষী প্ৰশাসন, আমোলাতন্ত্ৰ, চৰকাৰী কাৰ্য্যালয় আৰু জাতীয় জীৱনৰ অন্যান্য দিশবোৰে ৰাষ্ট্ৰক প্ৰতিফলিত কৰে। ৰাজনীতি বিজ্ঞান শাস্ত্ৰৰ এক অপৰিহাৰ্য্য বিষয়বস্তু হোৱাৰ বাবে ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠানৰূপে ৰাষ্ট্ৰৰ বিষয়ে এক নিখুঁত জ্ঞান থকাটো বাঞ্ছনীয়।

৪.৩ ৰাষ্ট্ৰ

ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ মূল বিষয়বস্তু হ'ল ৰাষ্ট্ৰ। নিজৰ 'নগৰ ৰাষ্ট্ৰ'সমূহক বুজাবলৈ পোনপ্ৰথমে গ্ৰীকসকলে "পলিছ" (Polis) শব্দৰ ব্যৱহাৰ কৰিছিল। এখন নগৰৰ নাগৰিকত্ব আৰু সমাজ কল্যাণৰ

ধাৰণাক একেলগে প্ৰতিফলিত কৰিবৰ বাবে ৰোমানসকলে 'চিভিটাছ' (Civitus) শব্দৰ ব্যৱহাৰ কৰিছিল। বৰ্তমান "ৰাষ্ট্ৰ" শব্দটো ***টিউটন***(Teuton)সকলৰ দ্বাৰা ব্যৱহৃত ষ্টেটাছ (Status) শব্দৰ পৰা উৎপন্ন হৈছে। ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ আধুনিক লেখাত ষষ্ঠদশ শতিকাৰ ইটালীৰ ৰাজনৈতিক বিজ্ঞানী নিক'ল' মেকিয়াভেলি (১৪৬৯-১৫২৭) (Niccolo Machiavelli, 1469- 1527)য়ে পোন প্ৰথমবাৰৰ বাবে 'ৰাষ্ট্ৰ' শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰিছিল।



জানি থোৱা ভাল

আমেৰিকাৰ ৰাজনীতি বিজ্ঞানী আৰ. জি. গেটেল (R. G. Gettel)ৰ মতে, ৰাজনীতি বিজ্ঞান হ'ল ৰাষ্ট্ৰৰ বিজ্ঞান (The Science of the State)। আনহাতে, আমেৰিকাৰ ৰাজনীতি বিজ্ঞানী জে. ডব্লিউ. গাৰ্ণাৰ (J. W. Garner)ৰ মতে, ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অধ্যয়ন ৰাষ্ট্ৰতেই আৰম্ভ হয় আৰু ৰাষ্ট্ৰতেই অন্ত হয় (Political Science begins and ends with the State.)।

টিউটন : উত্তৰ ইউৰোপত ১০০ খ্ৰীষ্টপূৰ্বলৈকে বাস কৰা এক জনজাতি।

৪.৩.১ ৰাষ্ট্ৰৰ অৰ্থ

বিভিন্ন ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদে ৰাষ্ট্ৰৰ সংজ্ঞা বিভিন্ন ধৰণে আগবঢ়াইছে। তাৰে কেইটামান সংজ্ঞা তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

- প্ৰাচীন গ্ৰীক দাৰ্শনিক ***এৰিষ্টটল*** (Aristotle)ৰ মতে, "ৰাষ্ট্ৰ হৈছে পৰিয়াল আৰু গাঁওসমূহৰ এটা সংঘ যাৰ দ্বাৰা এটা সুসংগঠিত আৰু স্বয়ং সম্পূৰ্ণ জীৱন লাভৰ দ্বাৰা সুখী আৰু সন্মানজনক জীৱন লাভ কৰিব পাৰি।" (a union of families and villages having for its end a perfect and self sufficing life by which we mean a happy and honourable life) (Agarwal, R. C.: *Political Theory– Principles of Political Science*, S. Chand & Company Ltd., New Delhi, 2007, p.65)
- চুইজাৰলেণ্ডৰ আইনজ্ঞ আৰু ৰাজনীতিবিদ ***ব্লাণ্টচ্‌লি*** (Bluntschli)ৰ মতে, "এটা নিৰ্দিষ্ট ভূখণ্ডত ৰাজনৈতিকভাৱে সংগঠিত জনসাধাৰণৰ সমষ্টিয়েই হৈছে ৰাষ্ট্ৰ।" (The state is politically organised people of a definite territory) (Kapur, A. C.: *Principles of Political Science*, S. Chand & Company Ltd., New Delhi, 2006, p.77)
- আমেৰিকাৰ ৰাজনীতি বিজ্ঞানী ***বাৰ্জেছ*** (Burgess)ৰ মতে, "নিৰ্দিষ্ট ভূখণ্ডৰ মানুহৰ সংঘবদ্ধ জীৱনকে ৰাষ্ট্ৰ বোলে।" (The state is a particular portion of mankind viewed as an organised unit) (Agarwal, R. C.: *Political Theory– Principles of Political Science*, S. Chand & Company Ltd., New Delhi, 2007, p.65).

যহান কেচপাৰ ব্লাণ্টচ্‌লি (মাৰ্চ ৭, ১৮০৮ - অক্টোবৰ ২১, ১৮৮১) : তেওঁ এগৰাকী চুইচ পণ্ডিত আৰু আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় আইন বিশেষজ্ঞ আছিল।

জন উইলিয়াম বাৰ্জেছ (আগষ্ট ২৬, ১৮৮৪ - জানুৱাৰী ১৩, ১৯৩১) : তেওঁ এগৰাকী মাৰ্কিন ৰাজনীতি বিজ্ঞানী। তেওঁ কলম্বিয়া বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অধ্যাপক আছিল।



ছাৰ ৰবাৰ্ট যোচেফ ফিলিমোৰ (নৱেম্বৰ ৫, ১৮১০ - ফেব্ৰুৱাৰী ৪, ১৮৮৫) ঃ তেওঁ এগৰাকী ইংৰাজ বিচাৰক আৰু ৰাজনীতিবিদ আছিল।

➢ ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদ ***ফিলিমোৰ*** (Phillimore)ৰ মতে, "ৰাষ্ট্ৰ হৈছে এটা জনসমষ্টি, যি এটা নির্দিষ্ট ভূখণ্ডক স্থায়ীভাৱে অধিকাৰ কৰি আছে, যি একে ধৰণৰ আইন, আচৰণ আৰু ৰীতি-নীতি মানি চলে আৰু এটা সুসংঘবদ্ধ চৰকাৰৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হয়, যি চৰকাৰ স্বাধীন আৰু সার্বভৌম; ৰাষ্ট্ৰৰ চাৰিসীমাৰ ভিতৰত সকলো মানুহ আৰু বস্তুৰ ওপৰতে কর্তৃত্ব আছে, যি যুদ্ধ ঘোষণা আৰু বিশ্বৰ সকলো জনগোষ্ঠীৰ লগত সম্পর্ক ৰক্ষা কৰিবলৈ সক্ষম।" (Agarwal, R. C.: *Political Theory–Principles of Political Science*, S. Chand & Company Ltd., New Delhi, 2007, pp.65-66)

ওপৰত উল্লেখ কৰা সংজ্ঞাবোৰ বিশ্লেষণ কৰিলে এটা কথা স্পষ্ট হৈ পৰে যে ৰাষ্ট্ৰ হ'ল এক স্বাধীন ৰাজনৈতিক সম্প্রদায়, ইয়াৰ এক সুনির্দিষ্ট ভৌগোলিক চাৰিসীমা থাকে আৰু এই চাৰিসীমাৰ ভিতৰত ৰাষ্ট্ৰ হৈছে সার্বভৌমত্বৰ গৰাকী।

৪.৩.২ ৰাষ্ট্ৰৰ উপাদানসমূহ

ৰাষ্ট্ৰ এখন গঠনৰ বাবে মূলতঃ চাৰিটা উপাদানৰ দৰকাৰ হয়। যেনে— জনসমষ্টি, নির্দিষ্ট ভূখণ্ড, চৰকাৰ আৰু সার্বভৌমত্ব। তাৰে প্রথম দুটা হৈছে প্রাকৃতিক (physical) উপাদান, তৃতীয়টো ৰাজনৈতিক (Political) উপাদান আৰু চতুর্থটো অশৰীৰী (Spiritual) উপাদান। তলত ৰাষ্ট্ৰৰ চাৰিটা মৌলিক উপাদানৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে—



প্লেটঁ ঃ প্লেটঁ প্রাচীন গ্রীচত ৪২৮ খ্রীষ্টপূর্বত জন্ম গ্রহণ কৰা এগৰাকী ধ্রুপদী দার্শনিক আছিল আৰু তেঁও পাশ্চাত্যত উচ্চ শিক্ষাৰ প্রথম অনুষ্ঠান "একাডেমি" স্থাপন কৰিছিল। তেঁওৰ উল্লেখযোগ্য গ্রন্থ হ'ল 'দ্যা ৰিপাব্লিক'।

জ্যা-জ্যাক ৰুছ' (জুন ২৮, ১৭১২ - জুলাই ১৭, ১৭৭৮) ঃ তেওঁ চুইজাৰলেণ্ডৰ জেনেভাত জন্ম গ্রহণ কৰা এগৰাকী ৰাজনৈতিক দার্শনিক আছিল। ফৰাচী আৰু আমেৰিকান বিপ্লৱ তেওঁৰ বিচাৰধাৰাৰ দ্বাৰা বাৰুকৈয়ে প্রভাৰিত হৈছিল।

ম'নাক' ঃ পশ্চিম ইউৰোপত অৱস্থিত এখন সৰু ৰাজ্য।

চানমাৰিন' ঃ দক্ষিণ ইউৰোপত অৱস্থিত এখন সৰু ৰাজ্য।

➢ **জনসমষ্টি অথবা জনসাধাৰণৰ সংখ্যা (Population or the Number of People) ঃ** ৰাষ্ট্ৰৰ মৌলিক উপাদান হ'ল জনসমষ্টি। মানুহবিহীন ৰাষ্ট্ৰৰ কল্পনা কৰিব নোৱাৰি। কিন্তু ৰাষ্ট্ৰ এখনত কিমান জনসংখ্যা থাকিব তাৰ কোনো ধৰা বন্ধা নিয়ম নাই। গ্রীক দার্শনিক ***প্লেটঁ***ৰ মতে, এখন আদর্শ ৰাষ্ট্ৰ হ'বৰ বাবে তাৰ জনসংখ্যা হ'ব লাগিব ৫০৪০ জন। এৰিষ্টটলে মত প্রকাশ কৰিছিল যে, এখন ৰাষ্ট্ৰৰ জনসংখ্যা স্বয়ং সম্পূর্ণ হোৱাকৈ অধিক হ'ব লাগিব আৰু উচিতভাৱে শাসিত হ'ব পৰাকৈ কম হ'ব লাগিব। ***ৰুছ'*** (Rousseau)ৰ মতে, এখন ৰাষ্ট্ৰৰ আদর্শ সংখ্যক জনসংখ্যা হৈছে ১০,০০০ জন। বর্তমান বিশ্বত এফালে ভাৰতবর্ষ আৰু চীন দেশৰ দৰে বৃহৎ সংখ্যক জনসাধাৰণৰ দেশ আছে; আনহাতে, ***ম'নাক'*** আৰু ***চানমাৰিন'***ৰ দৰে কম সংখ্যক জনসংখ্যাৰ দেশো আছে।

এখন দেশৰ জনসাধাৰণ বুলি ক'লে দেশখনত থকা জনসাধাৰণৰ সংখ্যা অকল অধ্যয়ননকৰি গুণগত দিশৰ ওপৰতো গুৰুত্ব প্রদান কৰিব লাগে। এৰিষ্টটলৰ মতে ভাল জনসাধাৰণে এখন ভাল ৰাষ্ট্ৰ আৰু বেয়া জনসাধাৰণে এখন বেয়া ৰাষ্ট্ৰৰ সৃষ্টি কৰে। আকৌ, এখন দেশত বিভিন্ন জাতি, ধর্ম, সংস্কৃতি, ভাষাৱলম্বী জনসাধাৰণ থাকিব পাৰে। ঠিক তেনেদৰেই ৰাষ্ট্ৰ এখনৰ গঠনৰ বাবে কিমান জনসংখ্যাৰ প্রয়োজন,

তাৰ নিৰ্দিষ্ট সীমা বান্ধি দিব নোৱাৰি। সম্পদসমূহৰ উচিত ব্যৱহাৰেৰে এখন ৰাষ্ট্ৰৰ জনসাধাৰণে নিজৰ প্ৰয়োজনীয় উপকৰণসমূহ পূৰণ কৰিব পৰাকৈ পৰিপূৰ্ণ হোৱাটোহে গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয়।

- **ভূখণ্ড অথবা নিৰ্দিষ্ট বাসস্থান (Territory or a Definite Place of Residence) ঃ** নিৰ্দিষ্ট ভূখণ্ড ৰাষ্ট্ৰৰ দ্বিতীয় প্ৰয়োজনীয় উপাদান। বসবাসৰ বাবে নিৰ্দিষ্ট ভূখণ্ড নোহোৱাকৈ যদি কোনো মানুহে এখন ঠাইৰ পৰা আন ঠাইলৈ ঘুৰা-ফুৰা কৰি থাকে, তেনে ক্ষেত্ৰত ৰাষ্ট্ৰ গঠন হ'ব নোৱাৰে। জিপ্‌ছি (Gypsies) আৰু ন'মাড (Nomads)সকলে এখন ঠাইৰ পৰা আন এখন ঠাইলৈ বাসস্থান সলনি কৰিছিল বাবে তেওঁলোকৰ কোনো ৰাষ্ট্ৰ নাছিল। এখন ৰাষ্ট্ৰৰ নিৰ্দিষ্ট ভূখণ্ড বুলিলে ইয়াৰ চাৰিসীমাৰ ভিতৰত থকা ভূমিকে অকল নুবুজায়; নদ-নদী, হ্ৰদ, পাহাৰ-পৰ্বত, সাগৰ, আকাশমাৰ্গ সকলোকে ই সামৰি লয়। এখন আদৰ্শ ৰাষ্ট্ৰৰ আয়তন কিমান হ'ব লাগিব সেয়া নিৰ্ণয় কৰাটো অতিশয় টান। চানমাৰিন' নামৰ ৰাষ্ট্ৰৰ আয়তন মাত্ৰ ৩৮ বৰ্গ কিলোমিটাৰ। পোপৰ ৰাজত্বৰ ভেটিকান চিটিয়ে মাত্ৰ এশ আঠ একৰ মাটিকালিক সামৰি লৈছে। অন্যহাতে, আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰ আৰু চীন দেশৰ এক বৃহৎ ভূখণ্ড আছে। দেশ এখনৰ আয়তনতকৈ ইয়াৰ সম্পদসমূহৰ উচিত ব্যৱহাৰহে বেছি গুৰুত্বপূৰ্ণ, যিয়ে দেশখনক বিকশিত আৰু সমৃদ্ধিশালী কৰি তোলে।
- **চৰকাৰ (Government) ঃ** ৰাষ্ট্ৰ এখনৰ তৃতীয়টো মৌলিক উপাদান হৈছে চৰকাৰ। কেৱলমাত্ৰ জনসংখ্যা আৰু ভূখণ্ডই এখন ৰাষ্ট্ৰৰ সৃষ্টি কৰিব নোৱাৰে। এখন দেশৰ জনগণ যদি এখন সুসংগঠিত চৰকাৰৰ দ্বাৰা পৰিচালিত নহয়, তেন্তে ই ৰাষ্ট্ৰ হ'ব নোৱাৰে। চৰকাৰ হৈছে ৰাষ্ট্ৰৰ ৰাজনৈতিক যন্ত্ৰ যি ৰাষ্ট্ৰক পৰিচালিত কৰে। চৰকাৰ হৈছে ৰাষ্ট্ৰৰ নিয়ামক অনুষ্ঠান যাৰ দ্বাৰা ৰাষ্ট্ৰৰ সমূহীয়া ইচ্ছা নিৰ্ধাৰণ, প্ৰকাশ আৰু কাৰ্য্যকৰী কৰা হয়। ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰতিনিধি হিচাপে চৰকাৰে সমাজখনক ৰাজনৈতিকভাৱে সংঘবদ্ধ কৰে, উমৈহতীয়া আঁচনিবোৰ তৈয়াৰ কৰে আৰু উমৈহতীয়া প্ৰয়োজনবোৰ পূৰণ কৰাত অৰিহণা যোগায়। সেয়েহে ৰাষ্ট্ৰৰ আভ্যন্তৰীণ শান্তি-শৃঙ্খলা বজাই ৰখাৰ উপৰিও সামৰিক দিশত, অৰ্থনৈতিক ক্ষেত্ৰত, বৈদেশিক আৰু আন্তঃ ৰাষ্ট্ৰীয় সম্পৰ্ক ৰক্ষাত, ৰাস্তা-পদুলি, দলং, যাতায়ত আৰু যোগাযোগ ব্যৱস্থাত, পানী, বিদ্যুৎ যোগান, স্বাস্থ্য আৰু শিক্ষাখণ্ডত চৰকাৰে নিজৰ দায়িত্ব পালন কৰিবলগীয়া হয়। চৰকাৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ আছে। কোন প্ৰকাৰৰ চৰকাৰ এখন ৰাষ্ট্ৰত অপৰিহাৰ্য্য সেয়া কোৱাটো অতি কঠিন কাৰ্য্য। বেলেগ বেলেগ দেশত বেলেগ বেলেগ ধৰণৰ চৰকাৰ থাকে।
- **সাৰ্বভৌমত্ব (Sovereignty) ঃ** ৰাষ্ট্ৰ গঠনৰ আটাইতকৈ প্ৰয়োজনীয় উপাদান হৈছে সাৰ্বভৌমত্ব। মানুহৰ আন বিভিন্ন অনুষ্ঠানৰ পৰা ৰাষ্ট্ৰক এই উপাদানটোৱে পৃথক কৰে। সাৰ্বভৌমত্ব অবিহনে ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰাণ প্ৰতিষ্ঠা হ'ব নোৱাৰে। বহল অৰ্থত,

সার্বভৌমত্ব ৰাষ্ট্ৰৰ সর্বোচ্চ ক্ষমতা। সার্বভৌমত্ব দুই ধৰণৰ থাকে। আভ্যন্তৰীণ সার্বভৌমত্ব (Internal Sovereignty) আৰু বহিঃ সার্বভৌমত্ব (External Sovereignty)। আভ্যন্তৰীণ সার্বভৌমত্ব মানে হৈছে ৰাষ্ট্ৰ নিজৰ আভ্যন্তৰীণ বিষয়ত সকলো দিশত সর্বোচ্চ। ৰাষ্ট্ৰই ইয়াৰ অন্তর্গত সকলো ব্যক্তি আৰু প্রতিষ্ঠানৰ ওপৰত চৰম ক্ষমতা প্রয়োগ কৰে আৰু তেওঁলোকেও ৰাষ্ট্ৰক মানি চলিব লাগে। বহিঃ সার্বভৌমত্ব মানে হৈছে ৰাষ্ট্ৰ সকলো বিদেশী শক্তিৰ নিয়ন্ত্রণমুক্ত হৈ থকা। যদি কোনো এখন ৰাষ্ট্ৰ আন এখন ৰাষ্ট্ৰৰ অধীনত থাকে তেন্তে সেই ৰাষ্ট্ৰক কোনোপধ্যে সার্বভৌম ৰাষ্ট্ৰ বুলি ক'ব নোৱাৰি। বৰঞ্চ সেই অধীনস্থ ৰাষ্ট্ৰখন আনখন ৰাষ্ট্ৰৰ এটা অঙ্গৰাষ্ট্ৰ ৰূপেহে চিনাক্ত হয়। ১৯৪৭ চনৰ ১৫ আগষ্টৰ আগৰ গ্রেট বৃটেইনৰ অধীনত থকা ভাৰতবর্ষক সেয়েহে ৰাষ্ট্ৰ আখ্যা দিব নোৱাৰি।



চিন্তা-চর্চা কৰক ৪.১

ৰাষ্ট্ৰৰ চাৰিটা উপাদানৰ লগত ভাৰতবর্ষক সংযুক্ত কৰাৰ চেষ্টা কৰক। ভাৰতবর্ষক ৰাষ্ট্ৰ আখ্যা দিব পাৰিনে?

.....

.....

.....

.....



অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ঃ ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ আধুনিক লেখাত 'ৰাষ্ট্ৰ' (State) শব্দটি পোন প্রথমবাৰৰ বাবে কোনে ব্যৱহাৰ কৰিছিল?

.....

প্রশ্ন নং ২ঃ ৰাষ্ট্ৰৰ আটাইতকৈ প্রয়োজনীয় বৈশিষ্ট্য হৈছে সার্বভৌমত্ব। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

.....

প্রশ্ন নং ৩ঃ গ্রীকসকলে তেওঁলোকে বসবাস কৰা 'নগৰ ৰাষ্ট্ৰ'সমূহক বুজাবলৈ ..... শব্দটিৰ ব্যৱহাৰ কৰিছিল। (খালী ঠাই পূৰণ কৰক)

.....

প্রশ্ন নং ৪ঃ ৰাষ্ট্ৰৰ চাৰিটা প্রধান উপাদান বাচি উলিয়াওক।

.....

প্ৰশ্ন নং ৫ ঃ প্লেটৰ মতে এখন আদৰ্শ ৰাষ্ট্ৰ হ'বৰ বাবে তাৰ জনসংখ্যা হ'ব লাগিব ৫০৪০ জন। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

.....

প্ৰশ্ন নং ৬ ঃ কাৰ মতে এখন ৰাষ্ট্ৰৰ আদৰ্শ সংখ্যক জনসংখ্যা হ'ব লাগিব ১০,০০০ জন? (ৰুছ'/এৰিষ্টটল/বাৰ্জেছ)

.....

৪.৩.৩ ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰকৃতি

ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰকৃতি সম্পৰ্কে বিভিন্ন ধৰণৰ মত দেখা যায়। ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰকৃতিৰ বিষয়ে এক স্পষ্ট ধাৰণা লোৱাৰ বাবে কিছুমান অতি প্ৰয়োজনীয় ধাৰণা বা দৃষ্টিভঙ্গীৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা দৰকাৰ।

- **বৈধ দৃষ্টিভঙ্গী বা ধাৰণা (Legal Notion of the State) ঃ** ৰোমান সাম্ৰাজ্যই ৰাষ্ট্ৰৰ বৈধ ধাৰণাৰ জন্ম দিছিল। আধুনিক সময়ত বহুকেইজন চিন্তাবিদ, যেনে— ব'ডিন (Bodin), হ'বছ (Hobbes), বেন্থাম (Bentham) আৰু অষ্টিনে (Austin) ৰাষ্ট্ৰৰ বৈধ ধাৰণাৰ ওপৰত মত প্ৰকাশ কৰিছে। তেওঁলোকৰ মতে, ৰাষ্ট্ৰ এক বৈধ অনুষ্ঠান। আইন প্ৰস্তুত, ইয়াৰ ব্যাখ্যা আৰু কাৰ্য্যকৰীকৰণৰ জৰিয়তে মানুহৰ আচৰণ নিয়ন্ত্ৰণ কৰাৰ বাবেই মূলতঃ ৰাষ্ট্ৰৰ জন্ম হৈছে। ৰাষ্ট্ৰ এক ন্যায়িক সত্তা। আইন ভঙ্গকাৰীক শাস্তি প্ৰদান কৰা এক অনুষ্ঠানৰূপেও ৰাষ্ট্ৰই কাৰ্য্য সম্পাদন কৰে। ৰাষ্ট্ৰৰ বৈধ ধাৰণা বা দৃষ্টিভঙ্গীক এক সম্পূৰ্ণ মতবাদ নহয় বুলি বহুতো পণ্ডিতে সমালোচনা কৰিছে। সমালোচকসকলৰ মতে, আইন প্ৰণয়নৰ বাহিৰেও ৰাষ্ট্ৰই জনগণৰ অন্যান্য নীতিগত আৰু আধ্যাত্মিক জীৱনকো পৰিচালিত কৰে।
- **নৈতিক দৃষ্টিভঙ্গী বা ধাৰণা (Ethical Notion of the State) ঃ** ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰকৃতিৰ নৈতিক ধাৰণাৰ পৃষ্ঠপোষক আছিল প্লেটো আৰু এৰিষ্টটল। বৌদ্ধিক, নৈতিক আৰু বস্তুগত উন্নয়নৰ বাবে ৰাষ্ট্ৰ অপৰিহাৰ্য্য। ৰাষ্ট্ৰ মানৱ সৃষ্ট অনুষ্ঠান নহয়, ই এক প্ৰাকৃতিক অনুষ্ঠান। তেওঁলোকৰ মতে, ৰাষ্ট্ৰই চৰম নৈতিকতাক প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। ৰাষ্ট্ৰ এখনে যি কৰে, সেয়া সদায় ভাল কাৰ্য্য বুলিয়ে বিবেচনা কৰা হয়। ৰুছ' (Rousseau), কাণ্ট (Kant), হেগেল (Hegel), টি. এইছ. গ্ৰীণ (T. H. Green) আৰু অন্যান্য ৰাজনীতিবিদসকলে ৰাষ্ট্ৰক এখন চৰম নৈতিক অনুষ্ঠান বুলি কৈ ৰাষ্ট্ৰৰ নৈতিক ধাৰণাক সমৰ্থন আগবঢ়াইছে। এই ধাৰণাটোক বহুতো ৰাজনৈতিক পণ্ডিতে সমালোচনা কৰিছে। তেওঁলোকৰ মতে, ৰাষ্ট্ৰ মানুহৰ নৈতিক আৰু বৌদ্ধিক বিকাশ সাধন কৰিব পৰা আহিলা নহয়, বৰঞ্চ ই নিজেই এটা উদ্দেশ্য। বৰ্তমান সময়ত, এনেধৰণৰ দৃষ্টিভঙ্গীৰ বাবে সৰ্বাত্মক ৰাষ্ট্ৰ (Totalitarian state) ৰ ধাৰণাৰ ভেঁটিয়ে গঢ় লৈ উঠিছে।

- **প্ৰয়োজনীয় অশুভ অনুষ্ঠানৰূপে ৰাষ্ট্ৰ (The State as a Necessary Evil) ঃ** ব্যক্তিবাদীসকলৰ মতে, ৰাষ্ট্ৰ এটা প্ৰয়োজনীয় অশুভ অনুষ্ঠান। তেওঁলোকৰ মতে, ৰাষ্ট্ৰ এক অশুভ বা অকল্যাণকৰ অনুষ্ঠান। অন্যহাতে, তেওঁলোকে ক'ব খোজে যে, যদি প্ৰতিজন ব্যক্তিক নিজৰ মতে কাম কৰিবলৈ এৰি দিয়া হয়, তেতিয়াহ'লে নিজ স্বাৰ্থ সিদ্ধি কৰিবৰ বাবে এজনে আনজনৰ অপকাৰ কৰিবলৈকো কুণ্ঠাবোধ নকৰিব।যাৰ ফলত সমাজৰ শান্তি-শৃঙ্খলা ব্যাহত হ'ব। সেয়েহে শান্তি-শৃঙ্খলা ৰক্ষাৰ বাবে আৰু ন্যায় প্ৰতিষ্ঠাৰ বাবে ৰাষ্ট্ৰ এখনৰ প্ৰয়োজনীয়তা আছে। আদাম স্মিথ (Adam Smith), বেন্থাম (Bentham) আৰু হাৰ্বাৰ্ট স্পেন্চাৰ (Herbert Spencer) এই মতবাদৰ সমৰ্থক।কিন্তু, সমালোচকসকলৰ মতে,ৰাষ্ট্ৰ নকৰাত্মক অনুষ্ঠান নহয়। সমাজৰ কল্যাণৰ বাবে ৰাষ্ট্ৰই বহুতো ধনাত্মক কাৰ্য্য সম্পাদন কৰিবলৈ সক্ষম হয়।
- **এখন অপ্ৰয়োজনীয় অশুভ অনুষ্ঠানৰূপে ৰাষ্ট্ৰৰ অৰাষ্ট্ৰবাদী ধাৰণা (Anarchist Notion of the State as an unnecessary Evil) ঃ** অৰাষ্ট্ৰবাদীসকলৰ মতে, ৰাষ্ট্ৰ এখন অপ্ৰয়োজনীয় অশুভ অনুষ্ঠান আৰু সেইবাবে মানুহৰ স্বতঃস্ফূৰ্ত বিকাশৰ বাবে ইয়াক যিমান পাৰি সিমান সোনকালে নাইকিয়া কৰা উচিত। তেওঁলোকৰ মতে, ব্যক্তিৰ চৰিত্ৰ আৰু স্বভাৱৰ ক্ৰমবৰ্দ্ধমান বিকাশৰ লগে লগে মানুহৰ চৰিত্ৰ গঠনকাৰী হিচাপে ৰাষ্ট্ৰই গ্ৰহণ কৰা ভুমিকাও ক্ৰমাৎ নাইকিয়া হৈ পৰে।
- **ৰাষ্ট্ৰৰ বহুত্ববাদী ধাৰণা (Pluralist Notion of the State) ঃ** বহুত্ববাদীসকলৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ হৈছে পৰিয়াল, গীৰ্জা, শ্ৰমিক সংঘ, সামাজিক সংস্থা আদিৰ দৰে জনসাধাৰণৰ বিভিন্ন প্ৰয়োজনীয়তা পূৰণ কৰা এটা স্থায়ী অনুষ্ঠান। সেইবাবে ৰাষ্ট্ৰক এই অনুষ্ঠানবোৰৰ লগতে সমমৰ্য্যাদা দিয়াটো জৰুৰী। বহুত্ববাদীসকলে ৰাষ্ট্ৰৰ ৰাজনৈতিক ক্ষমতাৰ বিকেন্দ্ৰীকৰণত বিশ্বাস কৰে আৰু ৰাষ্ট্ৰক অন্যান্য স্থায়ী অনুষ্ঠানবোৰতকৈ কোনো গুণেই শ্ৰেষ্ঠ বুলি বিবেচনা নকৰে। এই তত্ত্বৰ মুখ্য প্ৰবক্তা হ'ল মেকআইভাৰ (MacIver) আৰু লাস্কি (Laski)। কিন্তু সমাজৰ বিভিন্ন অনুষ্ঠানসমূহৰ কাৰ্য্যাৱলী নিয়ন্ত্ৰণ আৰু সমন্বয় ৰক্ষা কৰিবৰ বাবে ৰাষ্ট্ৰৰ দৰে এটা শ্ৰেষ্ঠ অনুষ্ঠান থকাটো জৰুৰী বুলি সমালোচকসকলে মতপোষণ কৰে।
- **সৰ্বাত্মক ৰাষ্ট্ৰ (Totalitarian State) ঃ** এই মতবাদ অনুসৰি ৰাষ্ট্ৰ হৈছে সৰ্বোচ্চ ক্ষমতাৰ অধিকাৰী আৰু ব্যক্তিসকলৰ ৰাষ্ট্ৰৰ বিৰুদ্ধে কোনো অধিকাৰ নাই। ৰাষ্ট্ৰই জনসাধাৰণৰ সমস্ত জীৱনৰ ওপৰত সম্পূৰ্ণ নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব পাৰে। হেগেল (Hegel), নিয়েৎজে (Nietzsche) আদি দাৰ্শনিক, বাৰ্ণহাৰ্ডি (Bernhardi) আৰু ট্ৰেইটস্কে (Treitschke)ৰ দৰে লিখক, মুছ'লিনি আৰু হিটলাৰৰ দৰে একনায়কত্ববাদী শাসকসকলে সৰ্বাত্মক ৰাষ্ট্ৰ (Totalitarian State)ৰ ধাৰণাক সমৰ্থন কৰিছিল। কিন্তু সমালোচকসকলৰ মতে, সৰ্বাত্মক ৰাষ্ট্ৰৰ ধাৰণা অমুলক; কাৰণ এই ধৰণৰ ৰাষ্ট্ৰ অগণতান্ত্ৰিক আৰু ইয়াত ব্যক্তিৰ ব্যক্তিত্বৰ মৰ্যাদাক গুৰুত্ব দিয়া নাযায়।

- **ৰাষ্ট্ৰৰ ক্ষমতা সম্পৰ্কীয় ধাৰণা (Power Notion of the State) ঃ** এই ধাৰণাৰ প্ৰবক্তাসকলে ৰাষ্ট্ৰক বিশেষ শক্তিশালী অনুষ্ঠান ৰূপত বৰ্ণনা কৰে। জাৰ্মান লেখক বিশেষকৈ বাৰহাণ্ডি (Berhandi) আৰু ট্ৰেইটস্কে (Treitsche) আদিয়ে ৰাষ্ট্ৰক এক ক্ষমতাসম্পন্ন ব্যৱস্থা (Power System) বুলি অভিহিত কৰিছে যাৰ হাতত যুদ্ধ ঘোষণা কৰা আৰু শান্তি স্থাপন কৰাৰ অসীম কৰ্তৃত্ব আছে। যেতিয়াই মানুহবোৰে ইজনে সিজনৰ সান্নিধ্যলৈ আহে, তেতিয়াই সমাজত সংঘৰ্ষ আৰু মতবিৰোধ হ'বলৈ আৰম্ভ হয়।সমাজত থকা বিভিন্ন ধৰণৰ মানুহৰ দাবীসমূহ পুৰণৰ বাবে আৰু সমাজত শান্তি আৰু সম্প্ৰীতি বজাই ৰাখিবৰ বাবে ৰাষ্ট্ৰই নিজৰ ক্ষমতা ব্যৱহাৰ কৰিবলগীয়া হয়। ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰকৃতিৰ অধ্যয়নত ক্ষমতা সম্পৰ্কীয় ধাৰণাক বহুতো লেখকে গ্ৰহণ কৰা নাই। তেওঁলোকৰ মতে বল (Force)ক ৰাষ্ট্ৰৰ বাবে অপৰিহাৰ্য্য বুলি গণ্য কৰিলেও; বল ৰাষ্ট্ৰ এখনৰ ভেঁটি হ'ব নোৱাৰে। ৰাষ্ট্ৰ এখনক জঘন্য ক্ষমতাৰ দ্বাৰা কেতিয়াও জুখিব নোৱাৰি। আচলতে, ক্ষমতাক কৰ্তৃত্বলৈ ৰূপান্তৰিত কৰাটো দৰকাৰ। আনহাতে, সামাজিক লক্ষ্য প্ৰাপ্তিৰ বাবে আৰু জনগণৰ মতামত অনুসৰি ৰাষ্ট্ৰই নিজৰ ক্ষমতা ব্যৱহাৰ কৰা উচিত।
- **কল্যাণকামী অনুষ্ঠান হিচাপে ৰাষ্ট্ৰ (State as a Welfare System) ঃ** সাম্প্ৰতিক উদাৰবাদী ধাৰণাই ৰাষ্ট্ৰক এক কল্যাণকামী অনুষ্ঠান বুলি কৈছে। এই ধাৰণাৰ সমৰ্থকসকল হ'ল— জে. এছ. মিল (J. S. Mill), টি. এইছ. গ্ৰীন (T. H. Green), মেকআইভাৰ (MacIver) আৰু লাস্কি (Laski)। এই মতবাদ মতে ৰাষ্ট্ৰ কেৱল আইন-শৃঙ্খলা ৰক্ষাকাৰী অনুষ্ঠানেই নহয়, বৰং সমাজত শান্তি-শৃঙ্খলা ৰক্ষাৰ উপৰিও অন্যান্য বহুবোৰ সকাৰাত্মক কাৰ্য্য সম্পাদন কৰা এক কল্যাণকামী অনুষ্ঠান। ই মানুহৰ কল্যাণ সাধন কৰে। ই গোটেই সমাজৰ ইচ্ছা পূৰণ কৰে। ৰাষ্ট্ৰ এখনে শ্ৰমিকসকলৰ কৰ্মক্ষেত্ৰৰ অৱস্থা, শিক্ষা সম্প্ৰসাৰণ, জনগণৰ স্বাস্থ্য ৰক্ষা, সমাজসেৱা আৰু সামাজিক কুসংস্কাৰ আদি দূৰ কৰাৰ বাবে অহৰহ চেষ্টা কৰিব লাগে।



জানি থোৱা ভাল

ভাৰতবৰ্ষৰ সংবিধানৰ চতুৰ্থ অধ্যায় (Part IV)ত ৰাষ্ট্ৰ পৰিচালনাৰ নিৰ্দেশাত্মক নীতি (The Directive Principles of State Policy) সন্নিৱিষ্ট কৰা হৈছে যি কল্যাণকামী ৰাষ্ট্ৰৰ ধাৰণাক সামৰি লৈছে। সমাজত সামাজিক ন্যায় আৰু সমতা স্থাপনৰ বাবে এই নীতিবোৰৰ কাৰ্যকৰণ কৰিবৰ বাবে এই নীতিবোৰে ৰাষ্ট্ৰক নিৰ্দেশনা প্ৰদান কৰিছে।

- **ৰাষ্ট্ৰৰ জৈৱিক দৃষ্টিভঙ্গী (Organic view of the State) ঃ** ৰাষ্ট্ৰৰ জৈৱিক দৃষ্টিভঙ্গীয়ে ৰাষ্ট্ৰক এক প্ৰাণৱন্ত জীৱৰ লগত আৰু ব্যক্তিসকলক ইয়াৰ অঙ্গৰ লগত তুলনা কৰিছে। যেনেকৈ এটা সম্পূৰ্ণ মানৱ শৰীৰ অবিহনে হাত, ভৰি, মূৰ ইত্যাদি অঙ্গৰ পৃথক পৃথককৈ কোনো অস্তিত্ব থাকিব নোৱাৰে তেনেকৈ ৰাষ্ট্ৰৰ অবিহনে ব্যক্তি বা ব্যক্তিসমূহবো পৃথক পৃথককৈ কোনো অস্তিত্বই থাকিব নোৱাৰে। ৰাষ্ট্ৰক এটা প্ৰাণৱন্ত শৰীৰৰ লগত তুলনা কৰিব পাৰি। শৰীৰৰ প্ৰতিটো অঙ্গ যেনেকৈ পৰস্পৰ নিৰ্ভৰশীল তেনেকৈ ৰাষ্ট্ৰত থকা ব্যক্তিসকলো পৰস্পৰ নিৰ্ভৰশীল। ব্যক্তি অবিহনে ৰাষ্ট্ৰৰ কোনো অস্তিত্ব নাই আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ পৰা পৃথক হৈ ব্যক্তিয়েও কোনো ভূমিকা পালন কৰিব নোৱাৰে। ৰাষ্ট্ৰৰ এই জৈৱিক তত্ত্বৰ লগত জড়িত ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদসকল হ'ল— ৰুছ' (Rousseau), হাৰ্বাট স্পেনচাৰ (Herbert Spencer) আৰু জাৰ্মান দাৰ্শনিক ফিষ্টে (Fichte)। সমাজ আৰু ব্যক্তিৰ মাজৰ পাৰস্পৰিক নিৰ্ভৰশীলতাৰ কথা ফিষ্টে (Fichte)য়ে পোন প্ৰথমে আঙুলিয়াই দিছিল। ব্লাণ্টচ্‌লি (Bluntchli)য়ে ৰাষ্ট্ৰক মানৱ শৰীৰৰ লগত তুলনা কৰিছে। সমালোচকসকলে কিন্তু ৰাষ্ট্ৰ আৰু জীৱৰ মাজত কৰা তুলনাক তৰাং আখ্যা দিয়ে।
- **ৰাষ্ট্ৰৰ শ্ৰেণী সম্পৰ্কীয় দৃষ্টিভঙ্গী (Class view of the State) ঃ** কিছুমান লেখকে ৰাষ্ট্ৰক এটা শ্ৰেণীস্বাৰ্থ ৰক্ষা কৰা অনুষ্ঠানৰূপে অভিহিত কৰিছে। ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ উদ্ভাৱনৰ লগে লগে সমাজখন দুটা শ্ৰেণীলৈ ৰূপান্তৰিত হ'ল— শাসক শ্ৰেণী, যি ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ মালিক আৰু আনটো হৈছে শাসিত বা শোষিত অৰ্থাৎ সম্পত্তিহীন শ্ৰেণী। মালিক অৰ্থাৎ শাসক শ্ৰেণীয়ে নিজৰ স্বাৰ্থ ৰক্ষাৰ বাবে শাসিত শ্ৰেণীৰ সকলো স্বাৰ্থক আওকাণ কৰিবলৈকো কুণ্ঠাবোধ নকৰে। কাৰ্ল মাৰ্ক্সৰ মতে, ধনী শ্ৰেণীয়ে দুখীয়া শ্ৰেণীক শোষণ কৰিবৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা আহিলাই হ'ল ৰাষ্ট্ৰ। কিন্তু, সমালোচকসকলে কৈছে যে, সমাজত শাসক আৰু শাসিত বুলি দুটা শ্ৰেণীৰ মাজত কোনো স্পষ্ট আৰু কঠোৰ ধৰণৰ বিভাজন নাই। তেওঁলোকৰ যুক্তি হ'ল আচলতে ৰাষ্ট্ৰই শক্তিশালী শ্ৰেণীৰ স্বাৰ্থৰক্ষক হিচাপে নহয় সৰ্বসাধাৰণৰ বাবেহে কাৰ্য্য সম্পাদন কৰে।



অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৭ ঃ ৰোমান সাম্ৰাজ্যই ৰাষ্ট্ৰৰ বৈধ ধাৰণাৰ জন্ম দিছিল। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

.....

প্ৰশ্ন নং ৮ ঃ ৰাষ্ট্ৰই চৰম নৈতিকতাকে প্ৰতিনিধিত্ব কৰে বুলি ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰকৃতিৰ কোনটো দৃষ্টিভঙ্গীয়ে ব্যক্ত কৰে?

.....

প্ৰশ্ন নং ৯ ঃ জার্মান লেখক বাৰহাণ্ডি ৰাষ্ট্ৰৰ ..... সম্পৰ্কীয় ধাৰণাৰ সমৰ্থক আছিল। (খালী ঠাই পূৰণ কৰক)

.....

প্ৰশ্ন নং ১০ ঃ বহুত্ববাদীসকলে ৰাষ্ট্ৰৰ ৰাজনৈতিক ক্ষমতাৰ কেন্দ্ৰীকৰণত বিশ্বাস কৰে। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

.....

প্ৰশ্ন নং ১১ ঃ .....ৰ মতে, ৰাষ্ট্ৰ এখন শান্তি শৃংখলা ৰক্ষাৰ বাবেহে প্ৰয়োজনীয়। (খালী ঠাই পূৰণ কৰক)

.....

প্ৰশ্ন নং ১২ ঃ কোনটো দৃষ্টিভঙ্গীৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ এখনৰ স্থিতি মানুহৰ কল্যাণ সাধনৰ বাবে?

.....

৪.৩.৪ ৰাষ্ট্ৰৰ বিকাশ

হাজাৰ হাজাৰ বছৰৰ ক্ৰমবিৱৰ্তনৰ ফলত আধুনিক ৰাষ্ট্ৰৰ জন্ম হৈছে। সগোত্ৰতা (Kingship), ধৰ্ম, সম্পত্তি, যুদ্ধ, কাৰিকৰী দিশৰ বিকাশ আৰু ৰাজনৈতিক চেতনা আদি বিভিন্ন কাৰকৰ প্ৰভাৱৰ ফলত ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি হৈছে আৰু বিকাশ ঘটিছে। ঐতিহাসিক ক্ৰমবিৱৰ্তনৰ লগে লগে বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি হৈছে বুলি সমাজতত্ত্ববিদসকলে ব্যাখ্যা কৰিছে। সেই ৰাষ্ট্ৰবোৰ হ'ল— জনজাতীয় ৰাষ্ট্ৰ (The Tribal State), প্ৰাচ্যৰ সাম্ৰাজ্য (Oriental Empire), গ্ৰীক নগৰ ৰাষ্ট্ৰ (The Greek City State), ৰোমান বিশ্ব সাম্ৰাজ্য (The Roman World Empire), সামন্ত ৰাষ্ট্ৰ (The Feudal State) আৰু শেষত আধুনিক ৰাষ্ট্ৰ (Modern Nation State)।

- **জনজাতীয় ৰাষ্ট্ৰ (The Tribal State) ঃ** জনজাতীয় ৰাষ্ট্ৰক প্ৰথম ৰাজনৈতিক সংগঠন বুলিব পাৰি। জনজাতীয় ৰাষ্ট্ৰবোৰ সৰু আয়তনৰ আছিল। জনজাতীয় মুৰব্বীজন ৰাষ্ট্ৰৰ ক্ষমতাৰ অধিকাৰী আছিল আৰু তেওঁ এটা উপদেষ্টা পৰিষদৰ সহায়ত শাসন কাৰ্য্য চলাইছিল। জনজাতীয় মুৰব্বীজনে দিয়া আদেশ জনজাতিটোৰ সকলোৱে মানি চলিছিল। তেওঁৰ আদেশ উলংঘা কৰোঁতাজনক মুৰব্বীগৰাকীয়ে সেই জনজাতিৰ নিজস্ব ৰীতি-নীতি আৰু পৰম্পৰাৰ দ্বাৰা শাস্তি প্ৰদান কৰিছিল। মূলতঃ অন্তৰ্বতী শাসন বজাই ৰখাৰ বাবে আৰু অন্য কাৰণত জনজাতীয় ৰাষ্ট্ৰবোৰৰ গঠন হৈছিল। এই ৰাষ্ট্ৰবিলাকৰ মাজত উমৈহতীয়া ধৰ্ম, বাণিজ্যিক সম্পৰ্ক আৰু জন্ম ব্যৱস্থাৰ যোগসূত্ৰ দেখা যায়।
- **প্ৰাচ্যৰ সাম্ৰাজ্য (The Oriental Empire) ঃ** সময়ৰ গতিৰ লগে লগে নিজৰ অভাৱ আৰু প্ৰয়োজনবোৰ পূৰ হোৱা ঠাইত জনজাতিবোৰে বসবাস কৰিবলৈ লয়। যি ঠাইত খাদ্য আৰু খোৱা পানী পৰ্য্যাপ্ত পৰিমাণৰ আছে, গৰু, ম'হ আদি ঘৰচীয়া

জন্তুৰ চৰণীয়া পথাৰ আছে তেনেবোৰ ঠাইকেই তেওঁলোকে বিশেষভাৱে বাচি লৈছিল। ইজিপ্তৰ নীল (Nile) নদীৰ পাৰ, মেছ'প'টেমিয়া (Mesopotamia)ৰ ইউফ্ৰেট্ছ (Euphrates) আৰু টাইগ্ৰীছ (Tigris) নদীৰ পাৰ, ভাৰতবৰ্ষৰ গঙ্গা নদী আৰু চীনৰ য়েল্ল' নদী (Yellow River) আৰু য়াং চি কিয়াং (Yangtze Kiang) নদীৰ পাৰৰ উপত্যকাত সমৃদ্ধিশালী সভ্যতাই গঢ় লৈ উঠিছিল। সমৃদ্ধ জীৱন লাভৰ বাবে যুদ্ধৰ কলা কৌশল আৰু ৰাজ্য জয়ৰ ইচ্ছা বৃদ্ধি পাইছিল। বলবান দলসমূহে দুৰ্বল দলৰ ওপৰত প্ৰভূত্ব বিস্তাৰ কৰাৰ বাবে এই উপত্যকাবোৰৰ মানুহবোৰ ইজিপ্ত, বেবিলন (Babylon), এছিৰিয়া (Assyria), ভাৰতবৰ্ষ আৰু চীন দেশৰ সাম্ৰাজ্যৰ ভিতৰুৱা আছিল। এই সাম্ৰাজ্যবোৰ কিন্তু বলিষ্ঠভাৱে কেন্দ্ৰীভূত নাছিল। সাম্ৰাজ্যবোৰৰ মাজত একতাৰ অভাৱ আছিল। কিছুমান অঞ্চলত সাম্ৰাজ্যবোৰ বিভক্ত হৈছিল, যিবোৰৰ ওপৰত কেন্দ্ৰৰ সম্পূৰ্ণ নিয়ন্ত্ৰণ আছিল। সৈনিকৰ যোগান ধৰাৰ বাবে আৰু কৰ-কাটল আদায় দিবৰ বাবে তেওঁলোক দায়বদ্ধ আছিল। সাম্ৰাজ্যবোৰ বৰ ডাঙৰ হোৱাৰ বাবে কেন্দ্ৰৰ শাসনৰ ভেঁটি দুৰ্বল হৈ পৰি ঠায়ে ঠায়ে স্থানীয় বিদ্ৰোহে গা কৰি উঠিছিল আৰু বিদেশী আক্ৰমণ বৃদ্ধি পাইছিল। সময়ৰ লগে লগে এই সাম্ৰাজ্যবোৰ ভাঙি-ছিগি গৈছিল।

- **গ্ৰীক নগৰ ৰাষ্ট্ৰ (The Greek City State) ঃ** ৰাষ্ট্ৰ গঠনৰ আন এটা স্তৰ হৈছে গ্ৰীক নগৰ ৰাষ্ট্ৰৰ গঠন। গ্ৰীচ দেশৰ ভৌগোলিক অৱস্থানে নতুন ধৰণৰ ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠান হিচাপে নগৰ ৰাষ্ট্ৰসমূহ জন্ম দিছিল। পৰ্বত-পাহাৰ আৰু সাগৰবোৰে এই অঞ্চলক সৰু সৰু উপত্যকা আৰু দ্বীপবোৰত ভাগ কৰিছিল। সৰু সৰু অঞ্চলত বসবাস কৰা বিভিন্ন জাতিবোৰে নিজৰ নিজৰ বৈশিষ্ট্যবোৰৰ বিকাশ সাধন কৰিছিল। সেয়েহে প্ৰাচীন গ্ৰীচ দেশত বহুপ্ৰকাৰৰ ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠানৰ জন্ম হৈছিল। গ্ৰীক ৰাষ্ট্ৰবোৰ সৰু আয়তনৰ বাবে সেইবোৰক সৰু সৰু নগৰলৈ ৰূপান্তৰিত কৰিব পৰা গৈছিল যিবোৰ সকলো কামৰ কেন্দ্ৰবিন্দু হৈ পৰিছিল। স্থানীয় দেশপ্ৰেমবোধৰ ফলস্বৰূপে নগৰ ৰাষ্ট্ৰবোৰৰ জন্ম হৈছিল। 'এথেন্স' আৰু 'স্পার্টা' নামৰ দুখন নগৰ ৰাষ্ট্ৰই ৰাজনৈতিক বিকাশ আৰু ব্যক্তিগত স্বাধীনতা প্ৰদান কৰাৰ ক্ষেত্ৰত উচ্চ স্থান লাভ কৰিছিল। কিন্তু, নিজৰ মাজতেই মতভেদ, সঘন যুদ্ধ-বিগ্ৰহ আৰু বৈদেশিক আক্ৰমণৰ কাৰণে এই গ্ৰীক নগৰ-ৰাষ্ট্ৰবোৰ ধ্বংসপ্ৰাপ্ত হৈছিল।
- **ৰোমান সাম্ৰাজ্য (The Roman Empire) ঃ** গ্ৰীক নগৰ-ৰাষ্ট্ৰবোৰৰ পতনৰ পাছত ৰোমান সাম্ৰাজ্যৰ আবিৰ্ভাৱক এক বিশেষ ৰাজনৈতিক ঘটনা বুলি আখ্যা দিব পাৰি। ৰোমান সাম্ৰাজ্য হিচাপে পৰিগণিত হ'বৰ বাবে ই কেইবাটাও স্তৰৰ মাজেদি আগবাঢ়িবলগীয়া হৈছে। একেবাৰে প্ৰথম কালছোৱাত ৰোমান সাম্ৰাজ্যই ৰাজতান্ত্ৰিক ৰাষ্ট্ৰৰূপে গঢ় লৈ উঠিছিল। এই সময়ছোৱাত, ৰজাজন কেৱল ৰাষ্ট্ৰ প্ৰধানেই নহয়, গোটেই ৰোমান জাতিটোৰেই প্ৰধান যাজক হিচাপে গণ্য কৰা হৈছিল। ৰজাই কাউঞ্চিল অৱ এল্ডাৰ্ছ (Council of Elders)ৰ লগত আলোচনা-বিলোচনা

কৰি নিজৰ কার্য্য সম্পাদন কৰিছিল লগতে তেওঁলোকৰ উপদেশো মানি চলিছিল। সম্ভ্রান্ত অর্থাৎ অভিজাত (Patrician) লোকসকলে ৰজাৰ লগত ৰাজনৈতিক আলোচনাত আৰু কার্য্যাৱলীত অংশ গ্ৰহণ কৰিছিল। কিন্তু, ৰোমৰ প্লেবিয়ানছ (Plebians) অর্থাৎ মধ্য আৰু নিম্ন শ্ৰেণীৰ লোকসকলে, যেনে— খেতিয়ক, ৰুটিৰালা (Bakers), মিস্ত্রী বা শিল্পবিদসকলে কোনো ৰাজনৈতিক অধিকাৰ লাভ কৰা নাছিল। লাহে লাহে ৰাজতন্ত্র গণৰাজ্যলৈ ৰূপান্তৰিত হয় য'ত নির্বাচিত প্রতিনিধিসকলে শাসন কৰিছিল আৰু পেট্রিচিয়ান আৰু প্লেবিয়ানবোৰে সমান ৰাজনৈতিক অধিকাৰ লাভ কৰিলে। লাহে লাহে ৰোম গণৰাজ্যই ওচৰ চুবুৰীয়া অঞ্চলবোৰ আক্রমণ কৰিবলৈ ধৰিলে। এই গণৰাজ্যই অষ্ট্রিয়া, জার্মানী, ফ্রাঞ্চ, স্পেইন, ইংলেণ্ড, বল্কান, গ্রীচ, ***এচিয়া মাইনৰ***কে আদি কৰি সমগ্র ভূমধ্যসাগৰীয় অঞ্চল আৰু ইয়াৰ ওচৰ-চুবুৰীয়া অঞ্চললৈকে নিজৰ শাসন বিস্তাৰিত কৰি বৃহৎ ৰোমান সাম্রাজ্য গঠন কৰিছিল। কিন্তু, সময়ৰ অগ্রগতিত গণতান্ত্রিক ব্যৱস্থা আৰু স্বায়ত্ত শাসিত চৰকাৰৰ বিলুপ্তিৰ বাবে বিশাল ৰোমান সাম্রাজ্যৰ পতন ঘটিল।



এচিয়া মাইনৰ ঃ পৃথিৰীৰ এটা বিশেষ অঞ্চল যি বর্তমান আধুনিক টুৰ্কীৰ অন্তর্গত। ইয়াৰ অৱস্থিতি কৃষ্ণ সাগৰ আৰু ভূমধ্য সাগৰৰ মাজত।

- **সামন্ত ৰাষ্ট্র (The Feudal State) ঃ** ৰোমান সাম্রাজ্যৰ ধ্বংসৰ লগে লগে কিছুমান সৰু সৰু ৰাষ্ট্রৰ উৎপত্তি হ'ল। শক্তিমন্ত মুখিয়াল সামন্ত আৰু বৃহৎ মাটিৰ গৰাকী জমিদাৰসকলে এই সৰু সৰু ৰাষ্ট্রৰ শাসনভাৰ হাতত তুলি ল'লে। প্রতিজন শাসনকর্তাই নিজ নিজ শাসনক্ষেত্রত নিজৰ একোটা জাতি গঠন কৰিলে। পঞ্চদশ শতিকাত সামন্ত চর্দাৰসকলে নিজৰ শক্তি প্রদর্শন কৰিছিল। প্রতিজন চর্দাৰে নিজৰ মাটিবোৰ ৰায়তৰ মুখিয়ালবোৰৰ (Tenant-in-Chief)ৰ হাতত দিছিল। তেওঁলোকে পুনৰ সেই মাটি বিভিন্নজন ৰায়তক ভাগ কৰি দিছিল। মাটিৰ অধিকাৰক লৈ এটা অধিক্রমিক (Hierarchical) ৰাজনৈতিক সংগঠনৰ সৃষ্টি হৈছিল য'ত একেবাৰে উচ্চ খাপত মুখ্য হিচাপে ৰজা আৰু একেবাৰে তলৰ পর্য্যায়ত ছার্ফ (Serf) বা মাটিহীন কৃষক (Landless Peasants)সকল আছিল। আচলতে, সামন্তীয় ***ভেচেল*** (Vassals)সকলে নিজৰ অধীনস্থ এলেকাত প্রকৃত ক্ষমতা প্রয়োগ কৰিছিল। ৰজাজন কেৱল নামমাত্র শাসকহে আছিল।



ভেচেল ঃ ভেচেল হৈছে এনে এগৰাকী ব্যক্তি যিয়ে সামন্তীয় ব্যৱস্থাত মাটিৰ ওপৰত নিজৰ অধিকাৰ সাব্যস্ত কৰিবলৈ হ'লে সামন্ত প্রভূৰ হৈ যুদ্ধ কৰিব লাগিছল।

ৰজাৰ কর্তৃত্ব আৰু শাসন লাহে লাহে ওৰ পৰাত কর্তৃত্বৰ অন্য এক স্তম্ভৰূপে খ্রীষ্টান গীর্জাসমূহৰ আৱির্ভাৰ হয়। চতুর্দশ শতিকাৰ আৰম্ভণিতে পোপ বা ধর্মযাজকসকলে স্বেচ্ছাচাৰী শাসনৰ প্রৱর্তন কৰাৰ লগে লগে গীর্জাৰ কর্তৃত্ব আৰু শাসন হ্রাস পায় আৰু পুনৰ ৰাজতান্ত্রিক শাসন বাহাল হ'ল।

- **আধুনিক জাতীয় ৰাষ্ট্র (The Modern Nation State) ঃ** আধুনিক ৰাষ্ট্রবোৰক বিশদভাৱে জাতীয় ৰাষ্ট্র বুলি কোৱা হয়। সামন্ত প্রথাই জাতীয় ৰাষ্ট্র জন্ম হোৱাত সহায় কৰে। এনে ৰাষ্ট্রৰ জনসাধাৰণৰ একেধৰণৰ ধর্ম, ভাষা, জাতীয়তাবোধ হোৱাৰ বাবে তেওঁলোকে ৰাষ্ট্রীয় অর্থাৎ একতাৰ সূত্রত আবদ্ধ হয়। এই ৰাষ্ট্রবোৰে প্রাকৃতিক চাৰিসীমাও গঠন কৰিছিল। ৰাষ্ট্র গঠনৰ এনে প্রক্রিয়াৰ ফলস্বৰূপে ষষ্ঠদশ শতিকাত

ফ্ৰাঞ্চ, স্পেইন, ইংলণ্ড, চুইজাৰলেণ্ড, নেদাৰলেণ্ড, ৰাছিয়া আৰু পিছলৈ জার্মানী আৰু ইটালী নামৰ জাতীয় ৰাষ্ট্ৰই গঢ় লৈ উঠিল। প্ৰথম কালছোৱাত, জাতীয় ৰাষ্ট্ৰবোৰত ঘাইকৈ চৰম ৰাজতন্ত্ৰৰ প্ৰচলন আছিল। কিন্তু অষ্টাদশ শতিকাৰ মাজভাগত বেছিভাগ ৰাষ্ট্ৰতে চৰম ৰাজতন্ত্ৰৰ পৰা সাংবিধানিক ৰাজতন্ত্ৰ আৰু গণতন্ত্ৰৰ প্ৰচলন হ'বলৈ ধৰে। গণতন্ত্ৰৰ বিকাশ আৰু বিস্তাৰৰ লগে লগে স্বতন্ত্ৰতা, সমতা, জন সার্বভৌমত্ব আদিৰ ধাৰণাই বেছিভাগ ৰাষ্ট্ৰতে গা কৰি উঠে। সপ্তদশ শতিকাৰ আৰম্ভণিতে, কেইবাখনো ইউৰোপীয় ৰাষ্ট্ৰই কেঁচা সামগ্ৰী, কম মজুৰিৰ শ্ৰমিক আৰু নতুন বজাৰৰ সন্ধানত এচিয়া, আফ্ৰিকা আৰু লেটিন আমেৰিকাৰ দেশবোৰত নিজৰ আধিপত্য বিস্তাৰ কৰিবলৈ ল'লে। ঊনবিংশ শতিকাত গ্ৰেট বৃটেইনকে আদি কৰি বিভিন্ন ৰাষ্ট্ৰই ঔপনিবেশিক ৰাষ্ট্ৰবোৰত নিজৰ নিজৰ ***উপনিবেশ*** স্থাপন কৰে। বিশেষকৈ প্ৰথম বিশ্বযুদ্ধ (১৯১৪-১৮)ৰ পাছত বেছিভাগ উপনিবেশতেই ৰাজনৈতিক সজাগতা আৰু স্বাধীনতাৰ বাবে হোৱা জাতীয় আন্দোলনে বিদেশী শক্তিৰ বিৰুদ্ধে জনবিপ্লৱ গঢ়ি তুলিছিল। ফলস্বৰূপে, দ্বিতীয় বিশ্বযুদ্ধৰ পাছত (১৯৩৯-৪৫) বিভিন্ন দেশে এখনৰ পাছত এখনকৈ নিজৰ ঔপনিবেশিক শাসকৰ পৰা স্বাধীনতা লাভ কৰিবলৈ ধৰিলে। ভাৰতবর্ষ, পাকিস্তান, ব্ৰহ্মদেশ, শ্ৰীলঙ্কা, ইজিপ্ত, নাইজেৰিয়া আদি এনে দেশৰ উদাহৰণ।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা আমি দেখা পালো যে মানুহৰ ইতিহাসত বিভিন্ন ধৰণৰ ৰাষ্ট্ৰৰ ক্ৰমবিকাশ ঘটিছে যাৰ ফলত বর্তমানৰ আধুনিক জাতীয় ৰাষ্ট্ৰবোৰৰ জন্ম হৈছে।



উপনিবেশ ঃ আন এখন ৰাষ্ট্ৰৰ অধীনত থকা এখন দেশ বা ভূখণ্ড।



জানি থোৱা ভাল

বর্তমান বিশ্বত যাতায়ত আৰু যোগাযোগ ব্যৱস্থাৰ উন্নয়নৰ বাবে আৰু তথ্য আৰু প্ৰযুক্তিবিদ্যাৰ দ্ৰুত উন্নতিৰ বাবে জাতীয় ৰাষ্ট্ৰবোৰৰ মাজৰ দূৰত্ব প্ৰায় নাইকিয়া হোৱাৰ দৰে হৈ পৰিছে। জাতীয় ৰাষ্ট্ৰবোৰৰ মাজত ব্যৱসায় বাণিজ্য আৰু অন্য ক্ষেত্ৰত সঘন যোগাযোগ হোৱাৰ ফলত বিশ্বখন এখন গোলকীয় গাঁও (Global Village)লৈ পৰিণত হৈছে।



চিন্তা-চর্চা কৰক ৪.২

দ্বিতীয় বিশ্ব মহাসমৰৰ পাছত স্বাধীনতা লাভ কৰা এচিয়া আৰু আফ্ৰিকা মহাদেশৰ দুখনকৈ দেশৰ নাম বাচি উলিয়াওক।

.....

.....

.....

.....



অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১৩ ঃ ৰাষ্ট্ৰ অনুষ্ঠানৰ আদিম স্তৰটো হৈছে জনজাতীয় ৰাষ্ট্ৰ। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

.....

প্ৰশ্ন নং ১৪ ঃ ৰোমান সাম্ৰাজ্যৰ পতনৰ পাছত .....ৰ জন্ম হয়। (খালী ঠাই পূৰ কৰক)

.....

প্ৰশ্ন নং ১৫ ঃ ষষ্ঠদশ শতিকাত জন্ম হোৱা ইউৰোপৰ চাৰিখন ৰাষ্ট্ৰৰ নাম লিখক।

.....

প্ৰশ্ন নং ১৬ ঃ দুখন উল্লেখযোগ্য গ্ৰীক নগৰ ৰাষ্ট্ৰৰ নাম লিখক।

.....



৪.৪ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- বিভিন্ন ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদে ৰাষ্ট্ৰৰ সংজ্ঞা বিভিন্ন ধৰণে আগবঢ়াইছে। এই সংজ্ঞাসমূহ "পৰিয়াল আৰু গাঁওসমূহৰ এটা সংঘ"ৰ পৰা 'ৰাজনৈতিক সংঘবদ্ধ জনসাধাৰণলৈ" প্ৰসাৰিত হৈ আছে। ৰাষ্ট্ৰসমূহৰ "এটা নিদিষ্ট ভূখণ্ড" আৰু স্বাধীন সাৰ্বভৌমত্ব" থকা "এখন চৰকাৰ" থাকে।
- আধুনিক ৰাষ্ট্ৰ এখন গঠনৰ বাবে মূলতঃ চাৰিটা উপাদানৰ দৰকাৰ হয়। যেনে— জনসমষ্টি, নিৰ্দিষ্ট ভূখণ্ড, চৰকাৰ আৰু সাৰ্বভৌমত্ব। তাৰে প্ৰথম দুটা হৈছে প্ৰাকৃতিক (Physical) উপাদান, তৃতীয়টো ৰাজনৈতিক (Political) উপাদান আৰু চতুৰ্থটো অশৰীৰ (Spiritual) উপাদান।
- ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰকৃতি সম্পৰ্কে আলোচনা কৰোতে আমি বিভিন্ন ধৰণৰ দৃষ্টিভঙ্গীৰ কথা আলোচনা কৰিছো। সেই দৃষ্টিভঙ্গীসমূহ হৈছে ক্ৰমে বৈধ দৃষ্টিভঙ্গী বা ধাৰণা, নৈতিক দৃষ্টিভঙ্গী, ৰাষ্ট্ৰৰ ক্ষমতা সম্পৰ্কীয় ধাৰণা, ৰাষ্ট্ৰৰ শ্ৰেণী সম্পৰ্কীয় দৃষ্টিভঙ্গী, কল্যাণকামী অনুষ্ঠান হিচাপে ৰাষ্ট্ৰ, ইত্যাদি।
- হাজাৰ হাজাৰ বছৰৰ ক্ৰমবিৱৰ্তনৰ ফলত আধুনিক ৰাষ্ট্ৰৰ জন্ম হৈছে। সগোত্ৰতা, ধৰ্ম, সম্পত্তি, যুদ্ধ, কাৰিকৰী দিশৰ বিকাশ আৰু ৰাজনৈতিক চেতনা আদি বিভিন্ন কাৰকৰ প্ৰভাৱৰ ফলত ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি হৈছে আৰু বিকাশ ঘটিছে। ঐতিহাসিক ক্ৰমবিৱৰ্তনৰ লগে লগে বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি হৈছে বুলি সমাজতত্ত্ববিদসকলে ব্যাখ্যা কৰিছে। সেই ৰাষ্ট্ৰবোৰ হ'ল— জনজাতীয় ৰাষ্ট্ৰ (The Tribal State), প্ৰাচ্যৰ সাম্ৰাজ্য (Oriental

Empire), গ্ৰীক নগৰ ৰাষ্ট্ৰ (The Greek City State), ৰোমান বিশ্ব সাম্ৰাজ্য (The Roman World Empire), সামন্ত ৰাষ্ট্ৰ (The Feudal State) আৰু শেষত আধুনিক ৰাষ্ট্ৰ (Modern Nation State)।



৪.৫ অধিক জানিবলৈ

অসমীয়া গ্ৰন্থ ঃ

১) গগৈ, পুৰন্দৰ (২০০৪) ঃ *স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব পৰিচয়*; গুৱাহাটী ঃ বনলতা।

২) গোঁহাই, নবীন (২০০৭) ঃ *স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব*; যোৰহাট ঃ ইউনিকা প্ৰকাশন।

৩) চক্ৰৱৰ্তী, আদ্যনাথ (২০০৪) ঃ *স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব*; গুৱাহাটী ঃ জ্যোতি প্ৰকাশন।

৪) পাল, ড° কৃপেশ চন্দ্ৰ আৰু নায়ক, অধ্যাপক প্ৰতুল চন্দ্ৰ (২০০৭) ঃ *স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব*; গুৱাহাটী ঃ অৰুণ প্ৰকাশন।

ইংৰাজী গ্ৰন্থ ঃ

1) Agarwal, R. C. (2006): *Political Theory*; New Delhi: S. Chands & Company Ltd.

2) Asirvatham, E. & Misra, K. K. (2006): *Political Theory*; New Delhi: S. Chands & Company Ltd.

3) Kapur, A. C. (2006): *Principles of Political Science*; New Delhi: S. Chands & Company Ltd.

4) Sharma, R. K. (2011): *Modern Political Science*; New Delhi: DPS Publications.

5) Mahajan, V. D. (2008): *Political Theory*; New Delhi: S. Chands & Company Ltd.



৪.৬ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ নিক'ল' মেকিয়াভেলি

২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ শুদ্ধ

৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ প'লিছ (Polis)

৪নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ জনসাধাৰণ, ভূখণ্ড, চৰকাৰ আৰু সাৰ্বভৌমত্ব

৫নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ শুদ্ধ

৬নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ৰুছ'

৭নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ শুদ্ধ

৮নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ৰাষ্ট্ৰৰ নৈতিক ধাৰণা

৯নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ক্ষমতা

১০নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ অশুদ্ধ

১১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ব্যক্তিবাদীসকল

১২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ কল্যাণকামী অনুষ্ঠানৰূপে ৰাষ্ট্ৰ

১৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ শুদ্ধ

১৪নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সামন্ত ৰাষ্ট্ৰ

১৫নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ইংলেণ্ড, ফ্ৰাঞ্চ, চুইজাৰলেণ্ড আৰু নেদাৰলেণ্ড

১৬নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ এথেঞ্চ আৰু স্পার্টা



৪.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন ঃ

প্ৰশ্ন ১ ঃ এৰিষ্ট'টলে আগবঢ়োৱা ৰাষ্ট্ৰৰ সংজ্ঞাটো উল্লেখ কৰক ।

প্ৰশ্ন ২ ঃ ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰকৃতি সম্পৰ্কে থকা বৈধ ধাৰণাৰ দুজন সমৰ্থকৰ নাম লিখক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ কোনটো দৃষ্টিভঙ্গীয়ে ৰাষ্ট্ৰক এটা প্ৰয়োজনীয় অশুভ অনুষ্ঠান বুলি মত প্ৰকাশ কৰিছে?

খ) চুটি প্ৰশ্ন ঃ (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ ৰাষ্ট্ৰৰ চাৰিটা উপাদানৰ বিষয়ে সংক্ষেপে বৰ্ণনা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰকৃতিৰ অৰাষ্ট্ৰবাদী ধাৰণাৰ ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰকৃতিৰ জৈৱিক দিশৰ বিষয়ে বৰ্ণনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৪ ঃ ৰাষ্ট্ৰৰ ক্ৰমবিৱৰ্তনৰ প্ৰক্ৰিয়াত গঠন হোৱা ৰোমান সাম্ৰাজ্যৰ বিষয়ে নিজৰ ভাষাত বৰ্ণনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৫ ঃ ৰাষ্ট্ৰৰ ক্ৰমবিৱৰ্তনৰ সংক্ৰান্তত আধুনিক জাতীয় ৰাষ্ট্ৰৰ বিষয়ে নিজৰ ভাষাত বৰ্ণনা কৰক।

গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন ঃ (৩০০-৫০০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ ৰাষ্ট্ৰ অৰ্থ ব্যাখ্যা কৰক। ৰাষ্ট্ৰৰ চাৰিটা উপাদানৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰকৃতি সম্পৰ্কে থকা বিভিন্ন মত আলোচনা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ৫ ঃ ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ তত্ত্ব ঃ ঐশ্ববিক উৎপত্তি তত্ত্ব আৰু ক্ৰমবিকাশমূলক তত্ত্ব

অধ্যায় গাঁথনি

৫.১ উদ্দেশ্য

৫.২ পৰিচয়

৫.৩ ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় তত্ত্ব

৫.৩.১ ঐশ্ববিক উৎপত্তি তত্ত্ব (Divine Origin Theory)

৫.৩.২ ক্ৰমবিকাশমূলক অথবা ঐতিহাসিক তত্ত্ব (Evolutionary or Historical Theory)

৫.৪ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৫.৫ অধিক জানিবলৈ

৫.৬ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

৫.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৫.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- ঐশ্ববিক উৎপত্তি তত্ত্বৰ উল্লেখেৰে ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- ঐশ্ববিক উৎপত্তি তত্ত্বৰ সমালোচনাবোৰ বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব
- ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি বিষয়ক ক্ৰমবিকাশমূলক অথবা ঐতিহাসিক তত্ত্বটো বৰ্ণনা কৰিব পাৰিব
- ক্ৰমবিকাশমূলক অথবা ঐতিহাসিক তত্ত্বৰ সমালোচনাবোৰ পৰীক্ষা কৰিব পাৰিব।

৫.২ পৰিচয়

ৰাজনীতি বিজ্ঞান বিষয় অধ্যয়নৰ সবাতোকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ উপাদান এটা হ'ল ৰাষ্ট্ৰ (State)। এখন সু-সংগঠিত ৰাষ্ট্ৰতহে মানুহে এক সভ্য জীৱন-যাপন কৰিব পাৰে। ইয়াৰ আগৰ অধ্যায়ত আমি ৰাষ্ট্ৰৰ অৰ্থ, প্ৰকৃতি আৰু ৰাষ্ট্ৰ গঠনৰ চাৰিটা মৌলিক উপাদানৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছোঁ। এই অধ্যায়টিত ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ সৈতে জড়িত দুটা গুৰুত্বপূৰ্ণ তত্ত্ব আলোচনা কৰা হ'ব। এই তত্ত্ব দুটা হ'ল— ঐশ্ববিক উৎপত্তি তত্ত্ব আৰু ক্ৰমবিকাশমূলক অথবা ঐতিহাসিক তত্ত্ব।

৫.৩ ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় তত্ত্ব

ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় বহুকেইটা তত্ত্ব আছে। ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ বিষয়ে পণ্ডিতসকলে ভিন্ন মত পোষণ কৰি আহিছে আৰু নিজ নিজ তত্ত্বৰ মাধ্যমেৰে নিজৰ দৃষ্টিভঙ্গী প্ৰকাশ কৰিছে। ইয়াৰ ভিতৰত দুটা গুৰুত্বপূৰ্ণ তত্ত্ব হ'ল ঐশ্ববিক উৎপত্তি তত্ত্ব আৰু ক্ৰমবিকাশমূলক অথবা

ঐতিহাসিক তত্ত্ব। এতিয়া আমি ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি ব্যাখ্যা কৰা এই তত্ত্ব দুটাৰ প্ৰাসঙ্গিকতা আৰু এই তত্ত্ব দুটাৰ বিৰুদ্ধে থকা সমালোচনাসমূহ আলোচনা কৰিম।

৫.৩.১ ঐশ্বৰিক উৎপত্তি তত্ত্ব (Divine Origin Theory)

ঐশ্বৰিক উৎপত্তি তত্ত্বটো হ'ল ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি আৰু উত্থানৰ অনুসন্ধান কৰা সবাতোকৈ পুৰণি তত্ত্ব।এই তত্ত্বটোক ৰাষ্ট্ৰৰ ধাৰণাটোৰ সমানেই প্ৰাচীন বুলি ক'ব পাৰি। ঐশ্বৰিক উৎপত্তি তত্ত্বই দৃঢ়ভাৱে বিশ্বাস কৰে যে ৰাষ্ট্ৰ হ'ল ঈশ্বৰৰ দ্বাৰা সৃষ্ট এক ঐশ্বৰিক অনুষ্ঠান। ঐশ্বৰিক উৎপত্তি তত্ত্বটোৱে দৃঢ়মত পোষণ কৰি কয় যে ঈশ্বৰে মানুহ এখন ৰাজনৈতিক সমাজত বাস কৰা উচিত বুলি ভাবিছিল আৰু সেই ইচ্ছাক বাস্তৱ ৰূপ দি মানৱ জাতিক ধ্বংসৰ গৰাহৰ পৰা সুৰক্ষিত কৰি ৰাখিবলৈ তেওঁ ৰাষ্ট্ৰৰ সৃষ্টি কৰিছিল। ঈশ্বৰে মানৱৰ কল্যাণ সাধিবৰ বাবে ৰাষ্ট্ৰৰ সৃষ্টি কৰিছিল। এই তত্ত্বটোৰ মতে ঈশ্বৰে স্বয়ং ৰাষ্ট্ৰ শাসন কৰে অথবা ৰাষ্ট্ৰ শাসন কৰিবলৈ তেওঁৰ প্ৰতিনিধি প্ৰেৰণ কৰে। অৰ্থাৎ, এই তত্ত্বটোৱে বিশ্বাস কৰে যে ৰজা হ'ল ঈশ্বৰে নিয়োগ কৰা কৰ্তৃত্ব। তেওঁ ঈশ্বৰৰ প্ৰতিনিধি।সেয়েহে ৰজা এজন কেৱল ঈশ্বৰৰ প্ৰতিহে দায়বদ্ধ, প্ৰজাৰ প্ৰতি নহয়। পৃথিৱীত ৰজাৰ ক্ষমতা অসীম। কোনেও তেওঁৰ ক্ষমতা সীমাবদ্ধ অথবা তেওঁৰ কৰ্তৃত্বক প্ৰশ্ন কৰিব নোৱাৰে। ৰজাৰ সকলো কাম আৰু আদেশেই ন্যায়সংগত আৰু প্ৰজাহিতৈষী বুলি ধৰা হয়। ৰজাই সকলো ক্ষমতা আৰু কৰ্তৃত্ব ঈশ্বৰৰ পৰা লাভ কৰে। সেয়েহে ৰজাৰ কৰ্তৃত্ব প্ৰতিৰোধৰ প্ৰচেষ্টাবোৰক ঈশ্বৰৰ প্ৰতি আনুগত্যহীনতাৰ প্ৰতিফলন বুলি গণ্য কৰা হৈছিল আৰু ইয়াক পাপ আখ্যা দিয়া হৈছিল। এই তত্ত্বটোৰ মতে ৰজাৰ প্ৰতি প্ৰজাই দেখুওৱা আনুগত্য হ'ল প্ৰজাৰ ধৰ্মীয় কৰ্তব্য। এইখিনিতে আন এক উল্লেখযোগ্য কথা হ'ল ঐশ্বৰিক উৎপত্তি তত্ত্বৰ সমৰ্থকসকলে বংশানুক্ৰমিক ৰাজতন্ত্ৰত বিশ্বাস কৰে। তেওঁলোকৰ মতে ৰজাৰ হাতত থকা সকলো ক্ষমতা আৰু অধিকাৰ পিতৃৰ পৰা পুত্ৰলৈ হস্তান্তৰিত হোৱা উচিত। অৰ্থাৎ এই সূত্ৰই ৰাষ্ট্ৰৰ ঐশ্বৰিক পৰিত্ৰতা প্ৰতিষ্ঠা কৰে আৰু ৰজাক অইন জনসাধাৰণ তথা আইনৰ ঊৰ্দ্ধত ৰাখে।

প্ৰাচীন কালত মানুহে দৃঢ়ভাৱে বিশ্বাস কৰিছিল যে ৰাষ্ট্ৰ হ'ল ঈশ্বৰৰ সৃষ্টি। সেই সময়ছোৱাত ৰাষ্ট্ৰৰ কৰ্তৃত্বক এক অদৃশ্য শক্তিৰ সৈতে সংলগ্ন কৰা হৈছিল আৰু শাসকে একে সময়তে পুৰোহিত তথা ৰজাৰ যুটীয়া ভূমিকা পালন কৰিছিল। ৰজাৰ আদেশক চৰম বুলি ধৰা হৈছিল আৰু ৰজাৰ কৰ্তৃত্ব ৰোধ কৰাৰ প্ৰয়াসক ঈশ্বৰৰ বিৰোধিতা বুলি গণ্য কৰা হৈছিল। বহুতো প্ৰাচীন ধৰ্মীয় গ্ৰন্থত ঐশ্বৰিক উৎপত্তি তত্ত্বৰ উল্লেখ থকা দেখা যায়। এনে দুটা উদাহৰণ হ'ল মহাভাৰত আৰু বাইবেলৰ অ'ল্ড টেষ্টামেণ্ট।

ৰাষ্ট্ৰৰ ঐশ্বৰিক উৎপত্তি তত্ত্বটো প্ৰাচীন কালত প্ৰাসঙ্গিক আছিল। কিন্তু বৰ্তমান সময়ত এই তত্ত্বটোৰ প্ৰাসঙ্গিকতা লোপ পাইছে। এই তত্ত্বটোক বিভিন্ন দিশৰ পৰা সমালোচনা কৰা হয়। এই তত্ত্বটোৰ বিৰুদ্ধে থকা সমালোচনাসমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

- সমালোচকৰ মতে ঐশ্বৰিক উৎপত্তি তত্ত্বই ৰাষ্ট্ৰক ঈশ্বৰৰ দ্বাৰা সৃষ্ট এক ঐশ্বৰিক অনুষ্ঠান বুলি যি যুক্তি দৰ্শায় সেই যুক্তিৰ সাম্প্ৰতিক পটভূমিত কোনো প্ৰাসঙ্গিকতা নাই। সমালোচকৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ হ'ল সম্পূৰ্ণৰূপে এক মানৱীয় অনুষ্ঠান।
- ঐশ্বৰিক উৎপত্তি তত্ত্বই স্বৈৰাচাৰী শাসকৰ উত্থান ঘটাব পাৰে। কাৰণ এই তত্ত্বটোৱে ৰজাৰ অসীম আৰু স্বেচ্ছাচাৰী ক্ষমতাৰ পোষকতা কৰে।
- ঐশ্বৰিক উৎপত্তি তত্ত্বই কেৱল চৰম ৰাজতান্ত্ৰিক চৰকাৰ সমৰ্থন কৰে। কিন্তু সাম্প্ৰতিক পটভূমিত এনে চৰকাৰে প্ৰাসঙ্গিকতা হেৰুৱাই পেলাইছে।
- ঐশ্বৰিক উৎপত্তি তত্ত্বই প্ৰজাৰ কোনো ধৰণৰ মতামত অথবা বিৰোধিতা অবিহনে ৰজাৰ চৰম ক্ষমতাক সমৰ্থন কৰে। ইয়াৰ দ্বাৰা এই কথা স্পষ্ট হৈ পৰে যে এনে ৰাষ্ট্ৰত মানুহৰ কোনো ধৰণৰ ব্যক্তিগত স্বাধীনতা নাছিল।

যদিও বৰ্তমান সময়ত ৰাষ্ট্ৰৰ ঐশ্বৰিক উৎপত্তি তত্ত্বৰ কোনো প্ৰাসঙ্গিকতা নাই, তথাপিও প্ৰাচীন কালত, যেতিয়া সমাজবোৰ অৰ্ধ-সভ্য আৰু আইন-কানুন, নীতি-নিয়ম বলৱৎ কৰিবলৈ কোনো কৰ্তৃত্ব নাছিল তেতিয়া ইয়াৰ গুৰুত্ব যথেষ্ট আছিল। ঐশ্বৰিক উৎপত্তি তত্ত্বই মানুহৰ মাজত এই বিশ্বাসৰ জন্ম দিবলৈ সমৰ্থ হৈছিল যে ৰজাৰ ক্ষমতা আৰু আইন ধৰ্মীয়ভাৱে অনুমোদনপ্ৰাপ্ত। সেয়েহে ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰতি আনুগত্য এক প্ৰকাৰৰ ধৰ্মীয় কৰ্তব্য।এইদৰে যেতিয়া মানুহ স্ব-শাসন কৰিব পৰা অৱস্থা নাছিল তেতিয়া ঐশ্বৰিক উৎপত্তি তত্ত্বই মানুহক ৰজাৰ প্ৰতি অনুগত হ'বলৈ শিকাইছিল। এনে প্ৰেক্ষাপটত ঐশ্বৰিক উৎপত্তি তত্ত্বই এক বিশ্বাস জন্ম দিছিল যে ৰজা ঈশ্বৰৰ প্ৰতিনিধি আৰু প্ৰজা তেওঁৰ অনুগত হ'ব লাগিব আৰু ইয়াৰ জৰিয়তে সমাজত আইন-শৃঙ্খলা বৰ্তাই ৰখাত এই তত্ত্বই সহায় কৰিছিল।



অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ ঐশ্বৰিক উৎপত্তি তত্ত্বৰ মতে ৰাষ্ট্ৰৰ সৃষ্টাকৰ্তা কোন ?

.....

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ ঐশ্বৰিক উৎপত্তি তত্ত্ব মতে ৰজা হ'ল ঈশ্বৰৰ প্ৰতিনিধি। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

.....

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ ঐশ্বৰিক উৎপত্তি তত্ত্বৰ উল্লেখ থকা যিকোনো দুখন ধৰ্মীয় গ্ৰন্থৰ নাম লিখক।

.....

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ ঐশ্বৰিক উৎপত্তি তত্ত্বৰ বিৰুদ্ধে থকা দুটা সমালোচনা উল্লেখ কৰক।

.....

.....

.....

.....

৫.৩.২ ক্ৰমবিকাশমূলক অথবা ঐতিহাসিক তত্ত্ব (Evolutionary or Historical Theory)

ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ সৈতে জড়িত আন এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ তত্ত্ব হ'ল ক্ৰমবিকাশমূলক অথবা ঐতিহাসিক তত্ত্ব। ই হ'ল আধুনিক সমাজতাত্ত্বিক, ঐতিহাসিক আৰু নৃতাত্ত্বিক গৱেষণাৰ ফচল। ক্ৰমবিকাশমূলক তত্ত্বই এই কথা দৃঢ়ভাৱে বিশ্বাস কৰে যে ৰাষ্ট্ৰ হ'ল এক স্বাভাৱিক অনুষ্ঠান (Natural Institution)। ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কে এই তত্ত্বই মত পোষণ কৰে যে ৰাষ্ট্ৰ এখন হঠাৎ সৃষ্টি নহয়। ই হ'ল এক ক্ৰমবিকাশৰ কাহিনী। এক সুদীৰ্ঘ সময় ধৰি অতি মন্থৰ গতিৰে সমাজ এখনৰ ক্ৰমবিকাশ ঘটাৰ অন্ততহে ৰাষ্ট্ৰৰ সৃষ্টি হয়। বিৱৰ্তনৰ বহুকেইটা পৰ্য্যায় পাৰ হৈ ৰাষ্ট্ৰই বৰ্তমানৰ ৰূপ ধা�ৰণ কৰিছে। ৰাষ্ট্ৰৰ ক্ৰমবিকাশত বহুতো কাৰকে প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰে, যেনে— সামাজিক প্ৰৱণতা (Social Instinct), স্ব-গোত্ৰীয়তা (Kinship), শক্তি অথবা যুদ্ধ (Force or War), ধৰ্ম (Religion), অৰ্থনৈতিক কাৰ্য্যকলাপ (Economic Activities) আৰু ৰাজনৈতিক সচেতনতা (Political Consciousness) আদি। তলত এই কাৰকবোৰৰ বিষয়ে চমুকৈ আলোচনা কৰা হ'ল—

- **সামাজিক প্ৰৱণতা ঃ** মানুহৰ সামাজিক প্ৰৱণতা হ'ল ৰাষ্ট্ৰৰ ক্ৰমবিকাশৰ এটা প্ৰধান কাৰক। গ্ৰীক ৰাজনৈতিক দাৰ্শনিক এৰিষ্ট'টলৰ ভাষাত "মানুহ হ'ল স্বভাৱগতভাৱে এবিধ সামাজিক প্ৰাণী"। এৰিষ্ট'টলে দৃঢ়ভাৱে বিশ্বাস কৰিছিল যে মানুহে নিজৰ এই সামাজিক প্ৰবৃত্তিৰ বাবেই ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰয়োজনীয়তা উপলব্ধি কৰিছিল যাতে ৰাষ্ট্ৰৰ ভিতৰত সকলোৱে একোটা সুৰক্ষিত জীৱন-যাপন কৰিব পাৰে। মানুহক উন্নত জীৱন-যাপনৰ সুযোগ দিবৰ বাবেই আজিকোপতি ৰাষ্ট্ৰৰ অস্তিত্ব অব্যাহতভাৱে বৰ্তি আছে। এই পটভূমিত আমি ক'ব পাৰোঁ সামাজিক প্ৰৱণতাই মানুহক একেলগে বসবাস কৰিবলৈ অনুপ্ৰাণিত কৰে। এই প্ৰৱণতাৰ ফলতে সমাজ গঠন হয় আৰু কালক্ৰমত ইয়েই গৈ ৰাষ্ট্ৰৰ ৰূপ ধা�ৰণ কৰে।
- **স্ব-গোত্ৰীয়তা ঃ** ৰাষ্ট্ৰৰ উত্থানত অৰিহণা যোগোৱা আন এক গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰক হ'ল স্ব-গোত্ৰীয়তা (Kinship)। ৰাষ্ট্ৰ গঠন হোৱাৰ বহু আগতেই আদিম যুগত মানুহে ৰক্ত অথবা তেজৰ সম্পৰ্ক থকাসকলৰ সৈতে দল বান্ধি বাস কৰিছিল। আমেৰিকাৰ পণ্ডিত অধ্যাপক গিলখ্ৰাইষ্টৰ মতে সমাজৰ এটা অনিবাৰ্য্য বান্ধোন হ'ল ৰক্তৰ সম্পৰ্ক। আমি ক'ব পাৰোঁ যেপৃথিৱীৰ সৰ্বপ্ৰথম মানৱীয় সংগঠনবোৰৰ আধাৰ আছিল তেজৰ সম্পৰ্ক আৰু আত্মীয়তা।ৰাষ্ট্ৰ গঠন হোৱাৰ বহু আগতে আদিম যুগত তেজৰ সম্পৰ্ক থকা মানুহৰ গোটবোৰ একেলগে বাস কৰিছিল। উমৈহতীয়া পূৰ্বপুৰুষ থকা মানুহবোৰে দলবদ্ধভাৱে বাস কৰিছিল। সেয়েহে আদিম যুগৰ মানৱীয় সংগঠনবোৰৰ আধাৰ আছিল পৰিয়াল। লাহে লাহে পৰিয়ালবোৰ ডাঙৰ হৈ গৈ থাকিল, ফৈদৰ

(Clan) সৃষ্টি হ'ল, ফৈদ বাঢ়ি গৈ গোষ্ঠীৰ (Tribe) সৃষ্টি হ'ল আৰু এনেকৈয়ে এসময়ত ৰাষ্ট্ৰৰ গঠন হ'ল। পাৰিবাৰিক সম্পৰ্কবোৰে আনুগত্য, আজ্ঞা পালন গুণ আদিৰো বিকাশ ঘটাত সহায় কৰিছিল। এই গুণবোৰৰো ৰাষ্ট্ৰ গঠনত অৱদান আছে। গতিকে , আমি ক'ব পাৰোঁ যে ৰাষ্ট্ৰৰ ক্ৰমবিকাশত স্ব-গোত্ৰীয়তায়ো এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল।

- **শক্তি অথবা যুদ্ধ ঃ** ৰাষ্ট্ৰৰ উত্থানত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা লোৱা আন এটা উল্লেখযোগ্য কাৰক হ'ল শক্তি (Farce) অথবা যুদ্ধ (War)। আদিম যুগত শক্তি অথবা পৰাক্ৰমেই আছিল জীৱনৰ সকলো দিশ নিৰ্ণায়ক উপাদান। সেই সময়ছোৱাত বল-শক্তিত অপৰাজেয়জনেহে নিজ অস্তিত্ব বৰ্তাই ৰাখিব পাৰিছিল। দুৰ্বল দলবোৰক শক্তিশালী দলে পৰাজিত কৰি নিজৰ আধিপত্য বিস্তাৰ কৰিছিল। ইতিহাস এনে আক্ৰমণ, আধিপত্যৰ কাহিনীৰে ভৰা। শক্তিৰ দৰে কাৰকেই হ'ল বৰ্তমানৰো ভালকেইখন ৰাষ্ট্ৰৰ উত্থানৰ আঁৰত থকা প্ৰধান কাহিনী। প্ৰাচীন কালৰেপৰা আজিলৈকে ৰাষ্ট্ৰ গঠনত যুদ্ধ-বিগ্ৰহে এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা লৈ আহিছে।
- **ধৰ্ম ঃ** ৰাষ্ট্ৰৰ ক্ৰমবিকাশত ধৰ্মৰো এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা আছে। প্ৰাচীন কালত ধৰ্মই মানৱ জীৱনৰ প্ৰায় আটাইবোৰ দিশ নিয়ন্ত্ৰণ কৰিছিল। ধৰ্মই পৰিয়াল, ফৈদ, গোষ্ঠী আৰু দেশ এখনক ঐক্যবদ্ধ কৰি ৰখাত সহায় কৰে। আদিম আৰু মধ্যযুগত ধৰ্মই মানুহক এখন উমৈহতীয়া মঞ্চ প্ৰদান কৰিছিল। এই মঞ্চখনে মানুহক একত্ৰিত কৰি ৰাখিছিল। আদিম যুগৰে পৰা মানুহে নিজৰ অজ্ঞতাৰ বাবে ধৰ্মীয় ৰীতি-নীতিবোৰ অন্ধভাৱে অনুসৰণ কৰিছিল। তেওঁলোকে ভাবিছিল যে জীৱন, প্ৰকৃতি আৰু পৃথিৱীত হোৱা সকলো পৰিৱৰ্তনৰ আঁৰত কোনো এক অতি প্ৰাকৃতিক শক্তিৰ হাত আছে। ঈশ্বৰক পূজা-অৰ্চনা নকৰিলে মহা বিপদ হ'ব বুলিও তেওঁলোকে ভাবিছিল। মানুহৰ অজ্ঞতাৰ সুযোগ লৈ পাছৰ সময়ছোৱাত বাজীকৰ ৰজাৰ শাসন আৰম্ভ হৈছিল। নিজ কৰ্তৃত্ব বিস্তাৰ কৰিবলৈ তেওঁলোকে অপ-শক্তিক বশ কৰিব পাৰে বুলি প্ৰচাৰ কৰিছিল। কালক্ৰমত বাজীকৰ ৰজাবোৰক অপসাৰিত কৰি তেওঁলোকৰ স্থান লৈছিল পুৰোহিত ৰজাসকলে। এনে ৰজাই মধ্যযুগৰ শেষলৈকে ক্ষমতা আৰু কৰ্তৃত্ব উপভোগ কৰিছিল। উদাহৰণ স্বৰূপে, খ্ৰীষ্টিয় ধৰ্মগুৰু পোপে খ্ৰীষ্টিয় বিশ্বখনত আধিপত্য বিস্তাৰ কৰিছিল। গতিকে, ক'ব পাৰি যে প্ৰাচীন কালৰে পৰা ধৰ্মই মানুহক একত্ৰিত কৰি ৰাখিছিল আৰু এই একতাই ৰাষ্ট্ৰ গঠনত অৰিহণা যোগাইছিল।
- **অৰ্থনৈতিক কাৰ্য্যকলাপ ঃ** ৰাষ্ট্ৰৰ ক্ৰমবিকাশত অৰ্থনৈতিক কাৰ্য্যকলাপৰো ভূমিকা আছে। মানৱ সভ্যতাৰ আৰম্ভণিৰ পৰাই মানুহৰ মাজত অৰ্থনৈতিক প্ৰয়োজন আৰু অভিলাষে গা কৰি উঠিছিল। তেনে প্ৰয়োজন আৰু অভিলাষবোৰ পূৰণ কৰিবলৈ মানুহ পৰস্পৰ নিৰ্ভৰশীল হ'বলগীয়া হৈছিল। এই পৰস্পৰ নিৰ্ভৰশীলতাই মানুহৰ মাজত অৰ্থনৈতিক সম্পৰ্কৰ জন্ম দিছিল। এনে অৰ্থনৈতিক সম্পৰ্কই মানুহৰ মাজত

বিবাদৰ সৃষ্টি কৰিছিল। এনে বিবাদ নিষ্পত্তি কৰিবলৈকে ৰাষ্ট্ৰৰ দৰে এক কৰ্তৃত্বৰ প্ৰয়োজন হৈছিল যিয়ে বিভিন্ন আইন-কানুনৰ জৰিয়তে মানুহৰ মাজৰ অৰ্থনৈতিক সম্পৰ্ক নিয়ন্ত্ৰণ কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব। এনেকৈয়ে অৰ্থনৈতিক কাৰ্য্যকলাপে ৰাষ্ট্ৰৰ ক্ৰমবিকাশত সহায় কৰিছে।

- **ৰাজনৈতিক সচেতনতা ঃ** ৰাষ্ট্ৰৰ উত্থান আৰু ক্ৰমবিকাশত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰা আন এটা কাৰক হ'ল মানুহৰ মাজত গা কৰি উঠা ৰাজনৈতিক সচেতনতা। সময় বাগৰাৰ লগে লগে মানুহে আগতকৈ উন্নত আৰু সুস্থিৰ সামাজিক, নৈতিক আৰু বৌদ্ধিক জীৱন কটোৱাৰ বাবে আগ্ৰহী হৈ পৰিছিল। এইবোৰৰ লগতে মানুহে সমাজত শান্তি আৰু শৃঙ্খলা বৰ্তাই ৰখাৰ গুৰুত্বও উপলব্ধি কৰিছিল। লগে লগে মানুহৰ মনত ৰাজনৈতিক সচেতনতাৰো জন্ম হৈছিল। মানুহে বুজি উঠিছিল যে কিছুমান ৰাজনৈতিক সংগঠনৰ জৰিয়তেহে প্ৰগতি সম্ভৱপৰ হ'ব। এই সজাগতাই মানুহৰ প্ৰয়োজন আৰু আকাংক্ষা পূৰণৰ বাবে মানুহৰ মাজত সহযোগিতাৰ সৃষ্টি কৰিছিল। সময়ত এই সচেতনতাই ৰাষ্ট্ৰ গঠনত এক প্ৰধান ভূমিকা লৈছিল।

ৰাষ্ট্ৰৰ ঐতিহাসিক অথবা ক্ৰমবিকাশমুলক তত্ত্বক তলত উল্লেখ কৰা ধৰণে সমালোচনা কৰা হয়—

- ক্ৰমবিকাশমূলক তত্ত্বৰ সমালোচকসকলৰ মতে ক্ৰমবিকাশমূলক অথবা ঐতিহাসিক তত্ত্বই কেৱল ৰাষ্ট্ৰ গঠনৰ আঁৰৰ কাৰককেইটাৰ কথাহে ব্যাখ্যা কৰে। এই তত্ত্বটোৱে ৰাষ্ট্ৰ এখন কেতিয়া আৰু কেনেকৈ গঠন হ'ল তাৰ কোনো স্পষ্ট ছবি দাঙি ধৰা নাই।
- ক্ৰমবিকাশমূলক অথবা ঐতিহাসিক তত্ত্বই কৈছে যে ৰাষ্ট্ৰৰ উত্থান ঘটোৱা কাৰকবোৰ সাৰ্বজনীন। কিন্তু সমালোচকৰ মতে এই কাৰকবোৰৰ প্ৰকৃতি সাৰ্বজনীন নহয়।
- ক্ৰমবিকাশমূলক অথবা ঐতিহাসিক তত্ত্বটোৱে যদিও ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি ব্যাখ্যা কৰিছে তথাপি ই ৰাষ্ট্ৰ গঠন হোৱাৰ আগৰ আদিম যুগৰ অৱস্থা সম্পৰ্কে কোনো ছবি দাঙি ধৰা নাই।

ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ ঐতিহাসিক অথবা ক্ৰমবিকাশমূলক তত্ত্বৰ বিৰুদ্ধে সমালোচনা আছে যদিও ৰাজনীতি বিজ্ঞানত এই তত্ত্বটোৰ গুৰুত্ব আছে। এই তত্ত্বটোৰ মতে সময়ৰ বিভিন্ন স্তৰ পাৰ হৈ এক দীঘল প্ৰক্ৰিয়াৰ অন্তত বহুকেইটা কাৰকৰ সংমিশ্ৰণত ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি হৈছে।



অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৫ ঃ ক্ৰমবিকাশমূলক তত্ত্ব মতে ৰাষ্ট্ৰ হ'ল এক স্বাভাৱিক অনুষ্ঠান। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

.....

প্ৰশ্ন নং ৬ ঃ ৰাষ্ট্ৰৰ ক্ৰমবিকাশত প্ৰভাৱ পেলোৱা কাৰকবোৰ কি কি ?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৭ ঃ ৰাষ্ট্ৰৰ ক্ৰমবিকাশত প্ৰভাৱ পেলোৱা ৰাজনৈতিক সচেতনতাৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক।

.....

.....

.....

.....

.....

.....



৫.৪ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ সৈতে জড়িত দুটা গুৰুত্বপূৰ্ণ তত্ত্ব হ'ল ঐশ্বৰিক উৎপত্তি তত্ত্ব আৰু ক্ৰমবিকাশমূলক অথবা ঐতিহাসিক তত্ত্ব।
- ঐশ্বৰিক উৎপত্তি তত্ত্বই বিশ্বাস কৰে যে ৰাষ্ট্ৰ হ'ল এক ঐশ্বৰিক অনুষ্ঠান আৰু ঈশ্বৰ ইয়াৰ স্ৰষ্টা।
- ঐশ্বৰিক উৎপত্তি তত্ত্ব অনুসৰি ঈশ্বৰে নিজে ৰাষ্ট্ৰ শাসন কৰে অথবা ৰাষ্ট্ৰ শাসন কৰিবলৈ নিজৰ প্ৰতিনিধি প্ৰেৰণ কৰে। সেই দিশৰ পৰা ৰজা হ'ল ঈশ্বৰৰ প্ৰতিনিধি আৰু এইবাবেই ৰজা প্ৰজাৰ প্ৰতি নহয় ঈশ্বৰৰ প্ৰতিহে দায়বদ্ধ।
- ঐশ্বৰিক উৎপত্তি তত্ত্বই ৰজাৰ বাবে চৰম আৰু অসীম ক্ষমতাৰ পোষকতা কৰে। এই তত্ত্বৰ মতে ৰজাৰ কৰ্তৃত্বৰ বিৰোধিতা কৰাটো পাপ।
- ঐশ্বৰিক উৎপত্তি তত্ত্বক বিভিন্ন দিশৰ পৰা সমালোচনা কৰা হয়। যেনে— এই তত্ত্বটোৱে স্বৈৰাচাৰী শাসকৰ জন্ম দিব পাৰে, এই তত্ত্বটো মানুহৰ ব্যক্তিগত স্বাধীনতাৰ বিৰোধী ইত্যাদি।
- বৰ্তমান ঐশ্বৰিক উৎপত্তি তত্ত্বক সমালোচনা কৰা হয় যদিও আদিম কালত ইয়াৰ উপযোগিতা আছিল। সেই সময়ত সমাজত কোনো কৰ্তৃত্ব নাছিল। এই তত্ত্বটোৱে সমাজত আইন নীতি বলৱৎ কৰাত সহায় কৰিছিল। কাৰণ মানুহে ৰজাক ঈশ্বৰৰ প্ৰতিনিধি বুলি গণ্য কৰিছিল আৰু সকলোৱে ৰজাৰ প্ৰতি আনুগত্য প্ৰকাশ কৰিব লাগিছিল।
- ক্ৰমবিকাশমূলক অথবা ঐতিহাসিক তত্ত্ব মতে ৰাষ্ট্ৰ এখন হঠাতে সৃষ্টি হোৱা নাছিল। ই হ'ল অতীতৰ পৰা চলি অহা বিৱৰ্তনৰ পৰিণাম। সুদীৰ্ঘ কাল ধৰি মন্থৰ গতিত আৰু ক্ৰমান্বয়ে ৰাষ্ট্ৰৰ বিকাশ ঘটিছে।

- ক্ৰমবিকাশমূলক অথবা ঐতিহাসিক তত্ত্ব মতে ৰাষ্ট্ৰৰ ক্ৰমবিকাশত বহুতো কাৰকে প্ৰভাৱ পেলাইছে। এনে কাৰকবোৰ হ'ল— সামাজিক প্ৰবৃত্তি, স্বগোত্ৰীয়তা, শক্তি অথবা যুদ্ধ, ধৰ্ম, অৰ্থনৈতিক কাম-কাজ আৰু ৰাজনৈতিক সজাগতা ইত্যাদি।
- সমালোচকৰ মতে ক্ৰমবিকাশমূলক তত্ত্বই ৰাষ্ট্ৰ গঠনৰ কাৰকবোৰ ব্যাখ্যা কৰি গৈছে। কিন্তু তত্ত্বটোৰ ক'তো ৰাষ্ট্ৰ কেনেকৈ আৰু কেতিয়া গঠন হ'ল সেয়া নাই কোৱা। এই তত্ত্বটোৱে ৰাষ্ট্ৰৰ উত্থান ঘটাৰ আগৰ আদিম যুগৰ অৱস্থা সম্পৰ্কে কোনো ছবি দাঙি ধৰা নাই।



৫.৫ অধিক জানিবলৈ

অসমীয়া গ্ৰন্থ ঃ

১) গগৈ, পুৰন্দৰ (২০০৪) ঃ *স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব পৰিচয়*; গুৱাহাটী ঃ বনলতা।
২) গোঁহাই, নবীন (২০০৭) ঃ *স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব*; যোৰহাট ঃ ইউনিকা প্ৰকাশন।
৩) চক্ৰৱৰ্তী, আদ্যনাথ (২০০৪) ঃ *স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব*; গুৱাহাটী ঃ জ্যোতি প্ৰকাশন।
৪) পাল, ড° কৃপেশ চন্দ্ৰ আৰু নায়ক, অধ্যাপক প্ৰতুল চন্দ্ৰ (২০০৭) ঃ *স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব*; গুৱাহাটী ঃ অৰুণ প্ৰকাশন।

ইংৰাজী গ্ৰন্থ ঃ

1) Agarwal, R. C. (2006): *Political Theory*; New Delhi: S. Chands & Company Ltd.
2) Asirvatham, E. & Misra, K. K. (2006): *Political Theory*; New Delhi: S. Chands & Company Ltd.
3) Jayapalan, N. (2002): *Comprehensive Political Theory*; Delhi: Atlantic Publishers and Distributors.
4) Kapur, A. C. (2006): *Principles of Political Science*; New Delhi: S. Chands & Company Ltd.



৫.৬ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ঈশ্বৰ

২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ শুদ্ধ

৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ মহাভাৰত আৰু বাইবেলৰ অ'ল্ড টেষ্টামেণ্ট

৪নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ক) ঐশ্বৰিক উৎপত্তি তত্ত্বই স্বৈৰাচাৰী শাসকৰ উত্থান ঘটাব পাৰে। কাৰণ এই তত্ত্বটোৱে ৰজাৰ অসীম আৰু স্বেচ্ছাচাৰী ক্ষমতাৰ পোষকতা কৰে।

খ) ঐশ্বৰিক উৎপত্তি তত্ত্বই কেৱল চৰম ৰাজতান্ত্ৰিক চৰকাৰ সমৰ্থন কৰে। কিন্তু সাম্প্ৰতিক পটভূমিত এনে চৰকাৰে প্ৰাসঙ্গিকতা হেৰুৱাই পেলাইছে।

৫নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ শুদ্ধ

৬নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সামাজিক প্ৰৱণতা, স্ব-গোত্ৰীয়তা, শক্তি অথবা যুদ্ধ, ধৰ্ম, অৰ্থনৈতিক কাৰ্য্যকলাপ আৰু ৰাজনৈতিক সচেতনতা।

৭নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি আৰু ক্ৰমবিকাশত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰা এটা কাৰক হ'ল মানুহৰ মাজত গা কৰি উঠা ৰাজনৈতিক সচেতনতা। সময় বাগৰাৰ লগে লগে মানুহে আগতকৈ উন্নত আৰু সুস্থিৰ সামাজিক, নৈতিক আৰু বৌদ্ধিক জীৱন কটোৱাৰ বাবে আগ্ৰহী হৈ পৰিছিল। এইবোৰৰ লগতে মানুহে সমাজত শান্তি আৰু শৃঙ্খলা বৰ্তাই ৰখাৰ গুৰুত্বও উপলব্ধি কৰিছিল। লগে লগে মানুহৰ মনত ৰাজনৈতিক সচেতনতাৰো জন্ম হৈছিল। মানুহে বুজি উঠিছিল যে কিছুমান ৰাজনৈতিক সংগঠনৰ জৰিয়তেহে প্ৰগতি সম্ভৱপৰ হ'ব। এই সজাগতাই মানুহৰ প্ৰয়োজন আৰু আকাংক্ষা পূৰণৰ বাবে মানুহৰ মাজত সহযোগিতাৰ সৃষ্টি কৰিছিল। সময়ত এই সচেতনতাই ৰাষ্ট্ৰ গঠনত এক প্ৰধান ভূমিকা লৈছিল।



৫.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন ঃ

প্ৰশ্ন ১ ঃ ঐশ্বৰিক উৎপত্তি তত্ত্ব অনুসৰি ৰজা কাৰ ওচৰত দায়ৱদ্ধ?

প্ৰশ্ন ২ ঃ ৰাষ্ট্ৰৰ ক্ৰমবিকাশত সহায় কৰা যিকোনো দুটা কাৰকৰ নাম উল্লেখ কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ "মানুহ স্বভাৱতেই এক সামাজিক প্ৰাণী" —কথাযাৰ কোনে কৈছিল?

খ) চুটি প্ৰশ্ন ঃ (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ ৰাষ্ট্ৰৰ ক্ৰমবিকাশত ধৰ্মৰ ভূমিকা সম্পৰ্কে এটি চমুটোকা লিখক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ ঐশ্বৰিক উৎপত্তি তত্ত্বৰ উপযোগিতা সম্পৰ্কে চমুকৈ লিখক।

গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন ঃ (৩০০-৫০০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ ঐশ্বৰিক উৎপত্তি তত্ত্বৰ সমালোচনাত্মক আলোচনা আগবঢ়াওক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় ক্ৰমবিকাশমূলক অথবা ঐতিহাসিক তত্ত্বটোৰ সমালোচনাত্মক ব্যাখ্যা আগবঢ়াওক।

*** ***** ***

অধ্যায় ৬ ঃ ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ সামাজিক চুক্তি তত্ত্ব

অধ্যায় গাঁথনি

৬.১ উদ্দেশ্য

৬.২ পৰিচয়

৬.৩ ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ সামাজিক চুক্তি তত্ত্ব

৬.৩.১ থমাছ হ'ব্চ্ৰ সামাজিক চুক্তি তত্ত্ব

৬.৩.২ জন ল'কৰ সামাজিক চুক্তি তত্ত্ব

৬.৩.৩ জ্যাঁ জ্যাক ৰুছোৰ সামাজিক চুক্তি তত্ত্ব

৬.৪ সামাজিক চুক্তি তত্ত্বৰ সমালোচনা

৬.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৬.৬ অধিক জানিবলৈ

৬.৭ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

৬.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৬.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় সামাজিক চুক্তি তত্ত্বৰ প্ৰধান যুক্তিবোৰ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- থমাছ হ'ব্চ্ৰ সামাজিক চুক্তি তত্ত্ব সম্পৰ্কীয় দৃষ্টিভঙ্গী পৰীক্ষা কৰিব পাৰিব
- জন ল'কৰ সামাজিক চুক্তি তত্ত্ব সম্পৰ্কীয় দৃষ্টিভঙ্গী ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- জ্যাঁ জ্যাক ৰুছোৰ সামাজিক চুক্তি তত্ত্বটো আলোচনা কৰিব পাৰিব।

৬.২ পৰিচয়

ইয়াৰ আগৰ খণ্ডটোৰ পঞ্চম অধ্যায়ত আমি ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ সৈতে জড়িত ঐশ্বৰিক উৎপত্তি তত্ত্ব আৰু ক্ৰমবিকাশমূলক তত্ত্বৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছো। ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি বিষয়ক আন এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ তত্ত্ব হ'ল সামাজিক চুক্তি তত্ত্ব। এই তত্ত্বই দৃঢ়ভাৱে বিশ্বাস কৰে যে মানুহৰ মাজত হোৱা চুক্তি অথবা সন্ধিৰ ফলশ্ৰুতিত ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি ঘটিছে।সামাজিক চুক্তি তত্ত্বটো প্ৰধানকৈ তিনিগৰাকী মহান চিন্তাবিদৰ সৈতে জড়িত— থমাছ হ'ব্চ্, জন ল'ক আৰু জ্যাঁ জ্যাক ৰুছো। এই অধ্যায়টিত আমি এই তিনিওগৰাকী ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদৰ দৃষ্টিভঙ্গীৰ উল্লেখেৰে সামাজিক চুক্তি তত্ত্বটো বুজাৰ প্ৰয়াস কৰিম।

৬.৩ ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ সামাজিক চুক্তি তত্ত্ব

ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কে সামাজিক চুক্তি তত্ত্বৰ মতামত হ'ল যে মানুহে নিজৰ মাজতে সম্পন্ন কৰা কোনো চুক্তি নাইবা সন্ধিৰ ফলাফল হিচাপে ৰাষ্ট্ৰৰ সৃষ্টি হয়। এই তত্ত্বটোৱে প্ৰাকৃতিক অৱস্থাক মানৱ জাতিৰ মৌলিক অৱস্থা বুলি বিবেচনা কৰে। প্ৰাকৃতিক অৱস্থাত মানুহৰ আচৰণ আৰু পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক নিয়ন্ত্ৰণ কৰিবলৈ কোনো সংস্থা অথবা কৰ্তৃত্ব নাছিল। এনে অনিয়ন্ত্ৰিত জীৱনৰ পৰা মুক্তিপাবলৈ মানুহে এক ধৰণৰ কৰ্তৃত্ব অথবানাগৰিক সমাজৰ প্ৰয়োজনীয়তা অনুভৱ কৰিলে য'ত সকলোৱে এক সুস্থিৰ আৰু শান্তিপুৰ্ণ জীৱন কটাব পাৰে। সেয়েহে মানুহ নিজৰ মাজতে স্বেচ্ছাই এক চুক্তি নাইবা সন্ধিপত্ৰৰ দ্বাৰা শৃঙ্খলাৱদ্ধ হ'ল আৰু এনেকৈয়ে ৰাষ্ট্ৰৰ সৃষ্টি হ'ল। অৰ্থাৎ, সামাজিক চুক্তি তত্ত্ব মতে ৰাষ্ট্ৰ হ'ল এক মানৱীয় অনুষ্ঠান আৰু ই মানুহে পৰস্পৰৰ মাজত সম্পাদিত কৰা এক চুক্তিৰ পৰিণাম। মানুহে নিজৰ কল্যাণৰ বাবে ৰাষ্ট্ৰৰ সৃষ্টি কৰিছে। থমাছ হ'বচ্, জন ল'ক আৰু জ্যাঁ জ্যাক ৰুছো হ'ল সামাজিক চুক্তি তত্ত্বৰ প্ৰধান পৃষ্ঠপোষক।

৬.৩.১ থমাছ হ'বচ্ৰ সামাজিক চুক্তি তত্ত্ব

ব্ৰিটিছ ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদ থমাছ হ'বচে তেওঁৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থ লেভিয়াথানত (১৬৫১) সামাজিক চুক্তি তত্ত্বৰ জৰিয়তে ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিছে। তেওঁৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ গঠন হোৱাৰ আগতে মানুহ প্ৰাকৃতিক অৱস্থাত বাস কৰিছিল। থমাছ হ'বচৰ মতে প্ৰাকৃতিক অৱস্থা প্ৰাক্-সামাজিক আৰু প্ৰাক্-ৰাজনৈতিক আছিল। থমাছ হ'বচে ৰাষ্ট্ৰ গঠন হোৱাৰ আগতে মানুহে বাস কৰা প্ৰাকৃতিক অৱস্থাৰ বিষয়ে এক নেতিবাচক প্ৰতিচ্ছবি দাঙি ধৰিছিল।প্ৰাকৃতিক অৱস্থাত মানুহ অতি নীচ, নিকৃষ্ট, নিষ্ঠুৰ আৰু স্বাৰ্থপৰ স্বভাৱৰ আছিল। মানুহৰ শুদ্ধ-অশুদ্ধ সম্পৰ্কে কোনো ধৰণৰ জ্ঞান নাছিল। প্ৰাকৃতিক অৱস্থাত আইন, ন্যায় আৰু সহনশীলতাৰ নীতিসমূহৰ কোনো অস্তিত্ব নাছিল। ঠগ প্ৰৱঞ্চনা আৰু বল-শক্তিৰ প্ৰয়োগেই আছিল প্ৰাকৃতিক অৱস্থাৰ মূল নীতি। প্ৰতিজন মানুহেই প্ৰতিজনৰে শত্ৰু আছিল আৰু তেওঁলোকে অনবৰতে যুদ্ধ-বিগ্ৰহৰ আশঙ্কাত সময় অতিবাহিত কৰিছিল। সময় পাৰ হোৱাৰ লগে লগে এনে কষ্টকৰ জীৱনৰ পৰা মুক্তি লাভ কৰাৰ উদ্দেশ্যে মানুহে পৰস্পৰৰ সৈতে চুক্তিবদ্ধ হৈ এখন অসামৰিক চৰকাৰ গঠন কৰিছিল। এই চুক্তিৰ অধীনত মানুহে স্ব-সংৰক্ষণৰ বাহিৰে আন সকলোবোৰ প্ৰাকৃতিকভাৱে লব্ধ অধিকাৰ কোনো এগৰাকী ব্যক্তি অথবা একাধিক ব্যক্তিৰে গঠিত কোনো এক দলৰ হাতত সমৰ্পন কৰিছিল। এনে ব্যক্তি অথবা ব্যক্তিৰ গোট সাৰ্বভৌম ক্ষমতাৰ গৰাকী আছিল। সাৰ্বভৌম সত্বাটো এই চুক্তিৰ অংশ নাছিল। স্বাভাৱিকভাৱেই সাৰ্বভৌম ক্ষমতাৰ অধিকাৰী ব্যক্তি অথবা ব্যক্তি গোটটো কোনো পৰিস্থিতিৰ দাস নাছিল আৰু অসীম ক্ষমতাৰ অধিকাৰী আছিল। সাৰ্বভৌম সত্বাটো মানুহৰ জীৱন আৰু অধিকাৰৰ সুৰক্ষাৰ প্ৰতি দায়বদ্ধ আছিল। যিহেতু প্ৰতিগৰাকী ব্যক্তিয়ে স্ব-ইচ্ছাই এই

চুক্তি মানি লৈছিল সেয়েহে তেওঁলোকৰ চুক্তিৰ নীতি-নিয়ম উলংঘা কৰা আৰু সার্বভৌম শক্তিৰ বিৰুদ্ধে বিদ্রোহ কৰাৰ অধিকাৰ নাছিল। সার্বভৌম সত্তাটো আছিল আইন প্রণয়ন আৰু বলৱৎকৰণৰ একমাত্র উৎস। তেওঁৰ অথবা তেওঁলোকৰ নির্দেশকে আইন বুলি মানি লোৱা হৈছিল। হ'বচ্ৰ মতে সামাজিক চুক্তিৰ অধীনত সার্বভৌম সত্তাটোৰ ক্ষমতা আৰু কর্তৃত্ব আছিল সর্বোচ্চ, অহস্তান্তৰযোগ্য, অবিভাজিত আৰু অসীম। এইদৰে হ'বচে মত পোষণ কৰিছিল যে মানুহৰ মাজত সম্পাদিত হোৱা সামাজিক চুক্তিৰ আধাৰতে ৰাষ্ট্র আৰু সার্বভৌম কর্তৃত্বৰ সৃষ্টি হৈছিল।



অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ সামাজিক চুক্তি তত্ত্বৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰা দুগৰাকী উল্লেখযোগ্য সমর্থকৰ নাম লিখক।

.....

প্রশ্ন নং ২ ঃ সামাজিক চুক্তি তত্ত্বৰ মতে ৰাষ্ট্র হ'ল মানুহৰ মাজত হোৱা এক চুক্তিৰ পৰিণাম। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

.....

প্রশ্ন নং ৩ ঃ 'লেভিয়াথান' গ্রন্থৰ ৰচক কোন?

.....

প্রশ্ন নং ৪ ঃ মানুহৰ প্রকৃতি সম্পর্কে থকা থমাছ হবচ্ৰ মতামত চমুকৈ বর্ণনা কৰক।

.....

.....

.....

.....

.....

৬.৩.২ জন ল'কৰ সামাজিক চুক্তি তত্ত্ব

সামাজিক চুক্তি তত্ত্বৰ আন এগৰাকী প্রবক্তা ব্রিটিছ ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদ জন ল'কে তেওঁৰ গ্রন্থ 'টু ট্রিটাইজেছ অন চিভিল গভর্ণমেণ্ট' (Two Treatises on Civil Government) (১৬৯০)ত ৰাষ্ট্রৰ উৎপত্তি সম্পর্কে ব্যাখ্যা কৰিছে। জন ল'কেও মত পোষণ কৰিছে যে ৰাষ্ট্রৰ উৎপত্তিৰ আগতে মানুহ প্রাকৃতিক অৱস্থাত বাস কৰিছিল। ল'কেও মত প্রকাশ কৰিছে যে প্রাকৃতিক অৱস্থা প্রাক্-ৰাজনৈতিক আছিল। কিন্তু মানুহৰ স্বভাৱ সম্পর্কে তেওঁ হ'বচ্তকৈ ভিন্ন মত এটা পোষণ কৰিছিল। ল'কৰ মতে প্রাকৃতিক অৱস্থাত মানুহে যুদ্ধ-বিগ্রহৰ আশঙ্কা নথকা শান্তিপূর্ণ জীৱন কটাইছিল। মানুহে সমান অধিকাৰ

আৰু স্বাধীনতা উপভোগ কৰিছিল। মানুহৰ মাজত পাৰস্পৰিক সহযোগিতা আৰু বুজাবুজি আছিল। প্ৰাকৃতিক অৱস্থাৰ সৰ্বত্ৰতে প্ৰাকৃতিক আইনৰ উপস্থিতি আছিল। কিন্তু প্ৰাকৃতিক অৱস্থাত এই আইনৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াবলৈ কোনো ন্যায়ালয় অথবা ন্যায়াধীশ নাছিল। ফলত মানুহে নিজৰ ব্যক্তিগত স্বাৰ্থ পূৰণ হোৱাকৈ নিজস্ব ধৰণে এই আইনৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছিল। ইয়ে প্ৰাকৃতিক অৱস্থাত নৈৰাজ্যৰ দৰে সমস্যাৰ সৃষ্টি কৰিছিল। এনে সমস্যা জৰ্জৰিত অৱস্থাৰ পৰা মুক্তি পাবলৈ মানুহে দুই ধৰণৰ চুক্তি সম্পাদিত কৰিছিল— এটা হৈছে অসামৰিক চুক্তি আৰু আনটো হৈছে চৰকাৰী চুক্তি। এই দুই ধৰণৰ চুক্তিৰ ফলতেই ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি হৈছিল। প্ৰথম অৱস্থাত, জনসাধাৰণে এখন নাগৰিক সমাজ গঠন কৰিছিল য'ত তেওঁলোকে শান্তি আৰু পাৰস্পৰিক সহযোগিতাৰ মাজেৰে বসবাস কৰিবলৈ এজনে আনজনক সন্মান জনাবলৈ সন্মতি প্ৰকাশ কৰিছিল। ইয়াৰ বাবে তেওঁলোকে প্ৰাকৃতিক অৱস্থাত উপভোগ কৰা কিছুমান অধিকাৰ (জীৱনৰ অধিকাৰ, স্বাধীনতাৰ অধিকাৰৰ বাহিৰে) সমৰ্পণ কৰিছিল। এইটো হৈছে অসামৰিক চুক্তি। দ্বিতীয় অৱস্থাত, জনসাধাৰণে এজন ব্যক্তি অথবা এটা ব্যক্তি সমষ্টিক ৰজা অথবা সাৰ্বভৌম কৰ্তৃপক্ষ হিচাপে মানি চলিবলৈ সন্মতি প্ৰকাশ কৰিছিল যিয়ে চৰকাৰ অথবা ৰাষ্ট্ৰ গঠনৰ কথা সূচায়। এই কৰ্তৃপক্ষক মানুহৰ জীৱন, স্বাধীনতা আৰু সম্পত্তিৰ অধিকাৰক সু�ৰক্ষা প্ৰদানৰ বাবে ক্ষমতা প্ৰদান কৰা হৈছিল। যদিহে সাৰ্বভৌম কৰ্তৃপক্ষই এই অধিকাৰ সমূহক সু�ৰক্ষা প্ৰদান কৰাত ব্যৰ্থ হয়, তেন্তে জনসাধাৰণৰ চৰকাৰখনক ক্ষমতাৰ পৰা অপসাৰিত কৰাৰ অধিকাৰ থাকিব। এইটো হৈছে চৰকাৰী চুক্তি। অৰ্থাৎ, ল'কৰ মতে সাৰ্বভৌম কৰ্তৃপক্ষ অসীম ক্ষমতাৰ অধিকাৰী নাছিল আৰু তেনে কৰ্তৃপক্ষ প্ৰজাক সুৰক্ষা প্ৰদানৰ বাবে দায়বদ্ধ আছিল।



অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৫ ঃ জন ল'কৰ মতে প্ৰাকৃতিক অৱস্থাত মানুহৰ মাজত শান্তি আৰু সহযোগিতাৰ মনোভাৱে বিৰাজ কৰিছিল। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

.....

প্ৰশ্ন নং ৬ ঃ জন ল'কৰ মতে প্ৰাকৃতিক অৱস্থা প্ৰাক্-সামাজিক আৰু প্ৰাক্-ৰাজনৈতিক আছিল। (শুদ্ধ/ অশুদ্ধ)

.....

প্ৰশ্ন নং ৭ ঃ জন ল'কে উল্লেখ কৰা প্ৰাকৃতিক অৱস্থাৰ যিকোনো দুটা বিসঙ্গতিৰ বিষয়ে লিখক।

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৮ ঃ জন ল'কে উল্লেখ কৰা চুক্তি দুবিধ কি কি?

.....

৬.৩.৩ জ্যাঁ জ্যাক ৰুছোৰ সামাজিক চুক্তি তত্ত্ব

ফৰাচী ৰাজনৈতিক দাৰ্শনিক জ্যাঁ জ্যাক ৰুছো হ'ল সামাজিক চুক্তি তত্ত্বৰ আন এগৰাকী প্ৰখ্যাত প্ৰৱক্তা। তেওঁ 'দ্যা ছ'চিয়েল কন্ট্ৰাক্ট' (The Social Contract) (১৭৬২) নামৰ গ্ৰন্থখনত ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কে বিশদভাৱে আলোচনা কৰিছে। সামাজিক তত্ত্বটোৰ অন্য প্ৰবক্তাসকলৰ দৰে ৰুছোয়ো মত পোষণ কৰে যে ৰাষ্ট্ৰ গঠন হোৱাৰ পূৰ্বে মানুহে প্ৰাকৃতিক অৱস্থাত বাস কৰিছিল। প্ৰাকৃতিক অৱস্থাত মানুহে শান্তিপূৰ্ণ জীৱন-যাপন কৰিছিল আৰু তেওঁলোক অসীম স্বাধীনতাৰ গৰাকী আছিল। মানুহৰ মাজত কোনো প্ৰতিযোগিতা আৰু মতানৈক্য নাছিল। প্ৰাকৃতিক অৱস্থাত মানুহৰ মাজত সমতা বিৰাজ কৰিছিল। সেই সময়ছোৱাত ব্যক্তিগত সম্পত্তি অথবা ভুল-শুদ্ধৰ দৰে ধাৰণাবোৰৰ জন্ম হোৱা নাছিল। সময় বাগৰাৰ লগে লগে প্ৰাকৃতিক অৱস্থাত জনসংখ্যা বাঢ়ি গৈছিল। তেতিয়াই ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ ধাৰণাটোৱে গা কৰি উঠিছিল। প্ৰাকৃতিক অৱস্থাত ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ ধাৰণাটোৰ ফলত বাদ-বিবাদ আৰু দ্বন্দ্বৰ সৃষ্টি হৈছিল। মানুহ স্বাৰ্থপৰ হৈ পৰিছিল আৰু পৰস্পৰে পৰস্পৰক বেয়া পাবলৈ ধৰিছিল। এনে অসহনীয় আৰু কষ্টকৰ পৰিস্থিতিৰ পৰা ৰক্ষা পাবলৈ মানুহ চুক্তিত উপনীত হৈছিল আৰু এই চুক্তিৰ ফলতেই নাগৰিক সমাজৰ গঠন হৈছিল। মানুহে নিজে নিজৰ ওচৰত আটাইবোৰ প্ৰাকৃতিক অধিকাৰ সমৰ্পণ কৰিছিল। তেওঁলোকৰ মাজত কোনো উচ্চ ব্যক্তি অথবা ব্যক্তিৰ দল সাৰ্বভৌম ব্যক্তি অথবা কৰ্তৃত্ব হিচাপে নাছিল। সেয়েহে প্ৰতিজন মানুহেই সাৰ্বভৌম ক্ষমতাৰ অধিকাৰী হৈছিল। ৰুছোৰ মতে সামাজিক চুক্তি অনুসৰি সাৰ্বভৌম ক্ষমতা সম্প্ৰদায় অথবা সাধাৰণ মানুহৰ হাততে ন্যস্ত আছিল। সম্প্ৰদায়ৰ এই সাৰ্বভৌম কৰ্তৃত্বটো অবিভাজ্য আৰু অহস্তান্তৰযোগ্য।

সাধাৰণ মানুহৰ সাৰ্বভৌম ক্ষমতা বুজাবলৈ ৰুছোই সাধাৰণ ইচ্ছাৰ (General Will) ধাৰণাটো উল্লেখ কৰিছিল। ৰুছোই তেওঁৰ সামাজিক চুক্তি তত্ত্বৰ দ্বাৰা জন সাৰ্বভৌমত্বৰ ওপৰত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছিল। ৰুছোৰ মতে মানুহে সম্প্ৰদায়ৰ ইচ্ছাৰ আগত নিজৰ অধিকাৰবোৰ বিনা চর্তে সমৰ্পণ কৰিছিল। এই সমৰ্পণৰ আঁৰত আছিল নিজৰ কল্যাণৰ চিন্তা। সংখ্যাগৰিষ্ঠৰ ইচ্ছা সাধাৰণ ইচ্ছা ৰূপ (General Will)ত প্ৰতিফলন ঘটিছিল। সাধাৰণ ইচ্ছাই জনসাধাৰণৰ কল্যাণ সাধনৰ পোষকতা কৰে। এই সাধাৰণ ইচ্ছা হ'ল অবিভাজ্য, অবিচ্ছেদ্য, অহস্তান্তৰযোগ্য আৰু স্থায়ী।

হ'বচ, ল'ক আৰু ৰুছোৰ মতামত আলোচনা কৰাৰ পাছত ক'ব পৰা যায় যে সামাজিক চুক্তি তত্ত্বৰ মতে জনসাধাৰণ আৰু এটা সাৰ্বভৌম কৰ্তৃত্বৰ মাজত ইতিহাসৰ কোনো এক নির্দিষ্ট সময়ত হোৱা চুক্তি এখনৰ ফলতেই ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি হৈছিল।

৬.৪ সামাজিক চুক্তি তত্ত্বৰ সমালোচনা

ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ সামাজিক চুক্তি তত্ত্বটোক বিভিন্ন দিশৰ পৰা সমালোচনা কৰা হয়। তলত তাৰে দুটামান দিশ উল্লেখ কৰা হ'ল—

- সমালোচকৰ মতে সামাজিক চুক্তি তত্ত্বটোৰ কোনো ঐতিহাসিক ভিত্তি নাই। ইতিহাসৰ ক'তো কোনো লিখিত প্ৰমাণ নাই যে মানুহৰ মাজত হোৱা চুক্তিৰ ফলশ্ৰুতিত ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি হৈছিল।
- সামাজিক চুক্তি তত্ত্বক সমালোচনা কৰি ক্ৰমবিকাশমূলক তত্ত্বৰ সমালোচকসকলে ক'ব খোজে যে ৰাষ্ট্ৰ কৃত্ৰিম অনুষ্ঠান নহয়। ই সমাজৰ ক্ৰমবিকাশৰ ফলত সৃষ্টি হোৱা অনুষ্ঠান আৰু ইয়াৰ এক স্বাভাৱিক বিকাশ আছে।
- সমালোচকসকলৰ মতে হ'বচে মানুহৰ স্বভাৱৰ এখন একপক্ষীয় ছবিহে উপস্থাপন কৰিছে। তেওঁ মানুহৰ স্বভাৱক অতি নেতিবাচকভাৱে দৰ্শাইছে। তেওঁৰ মতে মানুহবোৰ নীচ, নিকৃষ্ট, নিষ্ঠুৰ আৰু স্বাৰ্থপৰ আছিল। সমালোচকসকলৰ মতে হ'বচে মানুহৰ গাত থকা সহানুভূতি, সহযোগিতা, মৰম আদিৰ দৰে মানৱীয় ইতিবাচক গুণবোৰক আওকাণ কৰিছে।
- একে সময়তে সমালোচকসকলে জন ল'ক আৰু ৰুছোৰ মানুহৰ প্ৰকৃতি বিষয়ক দৃষ্টিভঙ্গীকো সমালোচনা কৰিছে। দুয়োগৰাকী চিন্তাবিদৰ মতে প্ৰাকৃতিক অৱস্থাত মানুহ আটাইবোৰ ইতিবাচক প্ৰমূল্য আৰু গুণৰ অধিকাৰী আছিল। কিন্তু বাস্তৱ ক্ষেত্ৰত মানুহৰ গাত ইতিবাচক আৰু নেতিবাচক দুয়ো ধৰণৰ উপাদানেই থাকে।
- সামাজিক চুক্তি তত্ত্ব মতে প্ৰাকৃতিক অৱস্থাত সকলো মানুহ সমান। সমালোচকৰ মতে এই ধাৰণা শুদ্ধ নহয়।সমতা নহয় অসমতাহে প্ৰাকৃতিক অৱস্থাৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য আছিল।

সামাজিক চুক্তি তত্ত্বক সমালোচনা কৰা হয় যদিও তত্ত্বটোৰ ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি ব্যাখ্যা কৰাত স্বকীয় গুৰুত্ব আছে। এই তত্ত্বটোৱে প্ৰতিষ্ঠা কৰিব খোজা ধাৰণা এটা হ'ল ৰাষ্ট্ৰ এক মানৱীয় অনুষ্ঠান। মানুহে নিজৰ কল্যাণ আৰু মঙ্গলৰ বাবে ৰাষ্ট্ৰৰ সৃষ্টি কৰিছিল। তত্ত্বটোৱে ইয়াকো প্ৰতিষ্ঠা কৰিছে যে মানুহৰ সন্মতিয়েই হ'ল ৰাষ্ট্ৰৰ আধাৰ।



অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৯ ঃ ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় জ্যাঁ জ্যাক ৰুছোৰ দ্বাৰা ৰচিত এখন গ্ৰন্থৰ নাম উল্লেখ কৰক।

.....

প্ৰশ্ন নং ১০ ঃ ৰুছোৱে 'সাধাৰণ ইচ্ছা'ৰ দ্বাৰা কি বুজাইছিল?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ১১ ঃ সামাজিক চুক্তি তত্ত্বৰ যিকোনো দুটা সমালোচনা লিখক।

.....

.....

.....

.....

.....



৬.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় সামাজিক চুক্তি তত্ত্বৰ মতে মানুহে নিজৰ মাজতে সম্পন্ন কৰা কোনো চুক্তি নাইবা সন্ধিৰ ফলাফল হিচাপে ৰাষ্ট্ৰৰ সৃষ্টি হয়। থমাছ হ'বচ্, জন ল'ক আৰু জ্যাঁ জ্যাক ৰুছো হ'ল সামাজিক চুক্তি তত্ত্বৰ প্ৰধান পৃষ্ঠপোষক।
- সামাজিক চুক্তি তত্ত্বই প্ৰাকৃতিক অৱস্থাক মানৱ জাতিৰ মৌলিক পৰিৱেশ বুলি গণ্য কৰে। মানুহৰ আচৰণ আৰু পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক নিয়ন্ত্ৰণ কৰিবলৈ প্ৰাকৃতিক অৱস্থাত কোনো সংগঠন অথবা কৰ্তৃত্ব নাছিল। এনে নিয়ন্ত্ৰণহীন জীৱনৰ পৰা মুক্ত হ'বলৈ মানুহে স্বেচ্ছাই এক চুক্তি অথবা সন্ধিৰ দ্বাৰা বান্ধ খালে আৰু এনেকৈয়ে ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি হ'ল।
- সামাজিক চুক্তি তত্ত্বৰ এগৰাকী প্ৰধান সমৰ্থক হ'ল থমাছ হ'বচ্। তেওঁৰ মতে প্ৰাকৃতিক অৱস্থাত বাস কৰা মানুহৰ অৱস্থা আছিল অতি শোচনীয়। প্ৰাকৃতিক অৱস্থাত মানুহ অতি নীচ, নিকৃষ্ট, নিষ্ঠুৰ আৰু স্বাৰ্থপৰ স্বভাৱৰ আছিল। সহজ ভাষাত ক'বলৈ হ'লে থমাছ হ'বচে মানুহৰ প্ৰকৃতি সম্পৰ্কে এখন অতি নেতিবাচক ছবি দাঙি ধৰিছিল।
- থমাছ হ'বচ্ৰ মতে প্ৰাকৃতিক অৱস্থাৰ এনে শোচনীয় জীৱন দশাৰ পৰা মুক্ত হ'বলৈ মানুহে নিজে নিজে এক চুক্তিৰ দ্বাৰা বান্ধ খাইছিল। এই চুক্তিৰ অধীনত মানুহে আত্ম-সংৰক্ষণৰ বাহিৰে আন সকলোবোৰ প্ৰাকৃতিকভাৱে লব্ধ অধিকাৰ কোনো এগৰাকী ব্যক্তি অথবা একাধিক ব্যক্তিৰে গঠিত কোনো এক দলৰ হাতত সমপৰ্ণ কৰিছিল। এনে ব্যক্তি অথবা দল সাৰ্বভৌম কৰ্তৃত্বত পৰিণত হৈছিল আৰু এনেকৈয়ে ৰাষ্ট্ৰৰ উত্থান ঘটিছিল।
- সামাজিক চুক্তি তত্ত্বৰ জৰিয়তে থমাছ হ'বচে এই কথাও প্ৰকাশ কৰিছিল যে সাৰ্বভৌমত্বৰ গৰাকী ব্যক্তি অথবা দল এই চুক্তিৰ অংশ নহয়। সাৰ্বভৌম কৰ্তৃত্বই মানুহৰ জীৱন তথা অধিকাৰবোৰক সুৰক্ষা প্ৰদান কৰিবলৈ দায়ৱদ্ধ। হ'বচ্ৰ মতে এই চুক্তিৰ অধীনত সাৰ্বভৌমৰ ক্ষমতা তথা কৰ্তৃত্ব আছিল চৰম, অবিচ্ছেদ্য, অবিভাজ্য আৰু অসীম।
- সামাজিক চুক্তি তত্ত্বৰ আন এগৰাকী প্ৰধান সমৰ্থক আছিল জন ল'ক। তেওঁৰ মতে ৰাষ্ট্ৰৰ উত্থান ঘটাৰ আগতে মানুহে শান্তিপূৰ্ণভাৱে প্ৰাকৃতিক অৱস্থাত বাস কৰিছিল।

- ল'কৰ মতে প্ৰাকৃতিক অৱস্থাত প্ৰাকৃতিক আইনৰ প্ৰচলন আছিল। কিন্তু সেই আইনৰ ব্যাখ্যা দাঙি ধৰিব পৰা কোনো আদালত অথবা বিচাৰক নাছিল। ফলত মানুহে নিজৰ ব্যক্তিগত স্বাৰ্থ পূৰণ হোৱাকৈ নিজস্ব ধৰণে এই আইনৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছিল। ইয়ে প্ৰাকৃতিক অৱস্থাত নৈৰাজ্যৰ দৰে সমস্যাৰ সৃষ্টি কৰিছিল। এনে সমস্যা জৰ্জৰিত অৱস্থাৰ পৰা মুক্তি পাবলৈ মানুহে সামাজিক চুক্তি সম্পাদিত কৰিছিল।
- ল'কৰ মতে মানুহে দুখন চুক্তি সম্পাদিত কৰিছিল— ইয়াৰে এখন হ'ল অসামৰিক চুক্তি আৰু আনখন হ'ল চৰকাৰী চুক্তি। এই দুয়োখন চুক্তিৰ ফলত ৰাষ্ট্ৰৰ সৃষ্টি হৈছিল। কিন্তু ল'কৰ মতে সাৰ্বভৌম কৰ্তৃত্বটো অসীম ক্ষমতাৰ অধিকাৰী নাছিল। ই মানুহক সুৰক্ষা প্ৰদান কৰিবলৈ দায়বদ্ধ আছিল।
- জ্যাঁ জ্যাক ৰুছো হ'ল সামাজিক চুক্তি তত্ত্বৰ আন এগৰাকী প্ৰধান পৃষ্ঠপোষক। ৰুছোৰ মতেও ৰাষ্ট্ৰ গঠন হোৱাৰ পূৰ্বে মানুহ প্ৰাকৃতিক অৱস্থাত বাস কৰিছিল। প্ৰাকৃতিক অৱস্থাত মানুহৰ জীৱন আছিল শান্তিপূৰ্ণ আৰু অসীম স্বাধীনতাৰে ভৰা। অৱশ্যে, সময় বাগৰাৰ লগে লগে প্ৰাকৃতিক অৱস্থাত জনসংখ্যা বাঢ়ি গৈছিল। একে সময়তে ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ ধাৰণাটোৱেও গা কৰি উঠিছিল। প্ৰাকৃতিক অৱস্থাত এই কথাটোৱে বিবাদ আৰু মতানৈক্যৰ সৃষ্টি কৰিছিল। এনে শোচনীয় পৰিস্থিতিৰ পৰা মুক্ত হ'বলৈ মানুহে নিজৰ মাজতে এক চুক্তি সম্পাদিত কৰিছিল।
- ৰুছোৰ মতে সামাজিক চুক্তিৰ জৰিয়তে মানুহে নিজৰ সকলোবোৰ প্ৰাকৃতিক অধিকাৰ নিজকে সমৰ্পণ কৰিছিল। সেইবোৰ কোনো শ্ৰেষ্ঠ ব্যক্তি অথবা ব্যক্তি গোটক সাৰ্বভৌম কৰ্তৃত্ব বুলি ধৰি লৈ সমৰ্পণ কৰা হোৱা নাছিল। অৰ্থাৎ, মানুহ আছিল নিজেই সাৰ্বভৌম কৰ্তৃত্ব।
- মানুহৰ সাৰ্বভৌম ক্ষমতাৰ উল্লেখ কৰিবলৈ ৰুছোই 'সাধাৰণ ইচ্ছা' (General Will)ৰ ধাৰণাটো সংজ্ঞাৱদ্ধ কৰিছিল। নিজৰ সামাজিক চুক্তি তত্ত্বৰ জৰিয়তে তেওঁ জন সাৰ্বভৌমত্বৰ ওপৰত জোৰ দিছিল।



৬.৬ অধিক জানিবলৈ

অসমীয়া গ্ৰন্থ ঃ

১) গগৈ, পুৰন্দৰ (২০০৪) ঃ *স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব পৰিচয়*; গুৱাহাটী ঃ বনলতা।

২) গোঁহাই, নবীন (২০০৭) ঃ *স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব*; যোৰহাট ঃ ইউনিকা প্ৰকাশন।

৩) চক্ৰৱৰ্তী, আদ্যনাথ (২০০৪) ঃ *স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব*; গুৱাহাটী ঃ জ্যোতি প্ৰকাশন।

৪) পাল, ড° কৃপেশ চন্দ্ৰ আৰু নায়ক, অধ্যাপক প্ৰতুল চন্দ্ৰ (২০০৭) ঃ *স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব*; গুৱাহাটী ঃ অৰুণ প্ৰকাশন।

ইংৰাজী গ্ৰন্থ ঃ

1) Agarwal, R. C. (2006): *Political Theory*; New Delhi: S. Chands & Company Ltd.
2) Asirvatham, E. & Misra, K. K. (2006): *Political Theory*; New Delhi: S. Chands & Company Ltd.
3) Jayapalan, N. (2002): *Comprehensive Political Theory*; Delhi: Atlantic Publishers and Distributors.
4) Kapur, A. C. (2006): *Principles of Political Science*; New Delhi: S. Chands & Company Ltd.
5) Sharma, R. K. (2011): *Modern Political Science*; New Delhi: DPS Publications.

৬.৭ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ থমাছ হ'বচ্ আৰু জন ল'ক

২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ শুদ্ধ

৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ থমাছ হ'বচ্

৪নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ থমাছ হ'বচে মানুহৰ প্ৰকৃতিৰ বিষয়ে এক নেতিবাচক প্ৰতিচ্ছবি দাঙি ধৰিছিল। প্ৰাকৃতিক অৱস্থাত মানুহ অতি নীচ, নিকৃষ্ট, নিষ্ঠুৰ আৰু স্বাৰ্থপৰ স্বভাৱৰ আছিল। মানুহৰ শুদ্ধ-অশুদ্ধ সম্পৰ্কে কোনো ধৰণৰ জ্ঞান নাছিল। প্ৰাকৃতিক অৱস্থাত আইন, ন্যায় আৰু সহনশীলতাৰ নীতিসমূহৰ কোনো অস্তিত্ব নাছিল। প্ৰতিজন মানুহেই প্ৰতিজনৰে শত্ৰু আছিল আৰু তেওঁলোকে অনবৰতে যুদ্ধ-বিগ্ৰহৰ আশঙ্কাত সময় অতিবাহিত কৰিছিল।

৫নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ শুদ্ধ

৬নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ অশুদ্ধ

৭নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ক) কোনো আইন-আদালত নাছিল।
খ) আইনৰ ব্যাখ্যা কৰিবলৈ কোনো বিচাৰক নাছিল।

৮নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ অসামৰিক চুক্তি আৰু চৰকাৰী চুক্তি।

৯নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ "দ্যা ছ'চিয়েল কনট্ৰাক্ট"

১০নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ 'সাধাৰণ ইচ্ছা'ৰ ধাৰণাটোৰে ৰুছোই জনসাধাৰণৰ সাৰ্বভৌম ক্ষমতাৰ কথা বুজাইছিল। তেওঁৰ মতে 'সাধাৰণ ইচ্ছা' অবিভাজ্য, অবিচ্ছেদ্য আৰু স্থায়ী।

১১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ক) সমালোচকৰ মতে সামাজিক চুক্তি তত্ত্বটোৰ কোনো ঐতিহাসিক ভিত্তি নাই। ইতিহাসৰ ক'তো কোনো লিখিত প্ৰমাণ নাই যে মানুহৰ মাজত হোৱা চুক্তিৰ ফলশ্ৰুতিত ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি হৈছিল।

খ) সামাজিক চুক্তি তত্ত্বক সমালোচনা কৰি ক্ৰমবিকাশমূলক তত্ত্বৰ সমালোচকসকলে ক'ব খোজে যে ৰাষ্ট্ৰ কৃত্ৰিম অনুষ্ঠান নহয়। ই সমাজৰ ক্ৰমবিকাশৰ ফলত সৃষ্টি হোৱা অনুষ্ঠান আৰু ইয়াৰ এক স্বাভাৱিক বিকাশ আছে।



৬.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন ঃ

প্ৰশ্ন ১ ঃ 'টু ট্ৰিটাইজেছ অন চিভিল গভৰ্ণমেণ্ট' (Two Treatises on Civil Government) নামৰ গ্ৰন্থখনৰ লেখক কোন?

প্ৰশ্ন ২ ঃ সামাজিক চুক্তি তত্ত্ব মতে মানৱ জাতিৰ মৌলিক অৱস্থাটো কি আছিল?

প্ৰশ্ন ৩ ঃ থমাছ হ'বচ্‌ৰ মতে আইনৰ একমাত্ৰ উৎস কোন আছিল?

খ) চুটি প্ৰশ্ন ঃ (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ মানুহৰ প্ৰকৃতি সম্পৰ্কে থকা জন ল'কৰ দৃষ্টিভঙ্গী চমুকৈ বৰ্ণনা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ সামাজিক চুক্তি তত্ত্বৰ সমালোচনাবোৰৰ বিষয়ে এটি চমুটোকা লিখক।

গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন ঃ (৩০০-৫০০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ থমাছ হ'ব্‌চৰ সামাজিক চুক্তি তত্ত্বটো ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ জন ল'কৰ সামাজিক চুক্তি তত্ত্বটোৰ সম্পৰ্কে এটি টোকা প্ৰস্তুত কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ জ্যাঁ জ্যাক ৰুছোৰ সামাজিক চুক্তি তত্ত্বটো পৰীক্ষা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ৭ ঃ ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ মাৰ্ক্সীয় তত্ত্ব

অধ্যায় গাঁথনি

৭.১ উদ্দেশ্য
৭.২ পৰিচয়
৭.৩ ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ মাৰ্ক্সীয় তত্ত্ব
৭.৪ মাৰ্ক্সীয় তত্ত্বৰ সমালোচনা
৭.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
৭.৬ অধিক জানিবলৈ
৭.৭ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান
৭.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৭.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় মাৰ্ক্সীয় তত্ত্বটো আলোচনা কৰিব পাৰিব
- মাৰ্ক্সীয় তত্ত্বটোৰ সমালোচনাবোৰ পৰীক্ষা কৰি চাব পাৰিব।

৭.২ পৰিচয়

ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কে বিভিন্ন পণ্ডিতে ভিন্ ভিন্ তত্ত্বৰ পোষকতা কৰি আহিছে। ইয়াৰে দুটামান গুৰুত্বপূৰ্ণ তত্ত্ব হ'ল—ঐশ্বৰিক উৎপত্তি তত্ত্ব, ক্ৰমবিকাশমূলক তত্ত্ব আৰু সামাজিক চুক্তি তত্ত্ব। আগৰ অধ্যায়বোৰত এই তত্ত্বকেইটাৰ বিষয়ে বহলাই আলোচনা কৰা হৈছে। ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি ব্যাখ্যাকাৰী আন এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ তত্ত্ব হ'ল মাৰ্ক্সীয় তত্ত্ব। এই তত্ত্বটোৱে সামাজিক শ্ৰেণী বিভাজনৰ দৃষ্টিভঙ্গীৰে ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি বিশ্লেষণ কৰে।এই অধ্যায়টিত ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় মাৰ্ক্সীয় তত্ত্বৰ দৃষ্টিকোণৰ সমালোচনাত্মক বিশ্লেষণৰ প্ৰয়াস কৰা হৈছে।

৭.৩ ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ মাৰ্ক্সীয় তত্ত্ব

ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি ব্যাখ্যা কৰা এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ তত্ত্ব হ'ল মাৰ্ক্সীয় তত্ত্ব। মাৰ্ক্সীয় তত্ত্বৰ প্ৰধান পৃষ্ঠপোষক হ'ল জাৰ্মান দাৰ্শনিক কাৰ্ল মাৰ্ক্স আৰু ফ্ৰেডৰিক এঞ্জেলছ। এই তত্ত্ব অনুসৰি ৰাষ্ট্ৰ এক স্বাভাৱিকভাৱে সৃষ্ট অনুষ্ঠান নহয়। সমাজৰ ধনী শ্ৰেণীক সুৰক্ষা প্ৰদান কৰিবলৈ আৰু এই শ্ৰেণীটোৰ স্বাৰ্থজড়িত বিষয়বোৰৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰিবলৈহে ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি হৈছিল। সমাজৰ সকলো শ্ৰেণীৰ লোকৰে কল্যাণ সাধন কৰাটো ৰাষ্ট্ৰৰ লক্ষ্য আৰু উদ্দেশ্য নহয়। এই তত্ত্বৰ সমৰ্থকসকলে ৰাষ্ট্ৰক শোষনৰ এক আহিলা বুলি গণ্য কৰে।ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় মাৰ্ক্সীয় তত্ত্বটোৰ মতে মানৰ

ইতিহাসৰ এক নির্দিষ্ট পর্য্যায়ত ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি হৈছে আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ সৈতে ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ ধাৰণাটো জড়িত হৈ আছে। ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ ধাৰণাটোৰ উৎপত্তিৰ লগে লগে সমাজখন দুটা শ্রেণীত বিভক্ত হৈ পৰিছিল। এটা শ্রেণী হ'ল সম্পত্তিৰ গৰাকী অথবা দমনকাৰী শ্রেণী যিয়েব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ গৰাকী শ্রেণীটোক প্রতিনিধিত্ব কৰে। আনটো শ্রেণী হ'ল সম্পত্তি বিহীন অথবা শোষিত শ্রেণী যিয়ে সম্পত্তি বিহীন শ্রেণীটোক প্রতিনিধিত্ব কৰে। মানৱ ইতিহাসৰ প্রতিটো পর্য্যায়তে ৰাষ্ট্ৰ ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ গৰাকী শ্রেণীটোৰ দ্বাৰা সম্পত্তি বিহীন শ্রেণীটোৰ ওপৰত শোষণ আৰু দমন চলোৱাৰ এক আহিলাত পৰিণত হয়। গতিকে ৰাষ্ট্ৰ হৈছে অমীমাংসিত শ্রেণী সংঘাতৰ ফলত উদ্ভৱ হোৱা এটা অনুষ্ঠান।

ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ মাৰ্ক্সীয় তত্ত্বৰ ভেঁটি হ'ল জার্মান সমাজ বিজ্ঞানী ***ফ্রেডৰিক এঞ্জেলছ্***ৰ গ্রন্থ 'দ্য অৰিজিন অৱ দ্য ফেমিলি, প্রাইভেট প্র'পার্টি এণ্ড দ্য ষ্টেট' (The Origin of the Family, Private Property and the State) (১৮৯৪)। এই তত্ত্বৰ কেইগৰাকীমান সমর্থক হ'ল কার্ল মার্ক্স, ভি. আই. লেনিন (ৰাছিয়াৰ সাম্যবাদী দলৰ প্রতিস্থাপক আৰু ছোভিয়েট ইউনিয়নৰ প্রথম ৰাষ্ট্ৰ নেতা), যোছেফ ষ্টেলিন ছোভিয়েট ইডনিয়নৰ নেতা), মাও ছে ডুং (চীনৰ সাম্যবাদী নেতা) আৰু এণ্টনিও গ্রামশ্চি (ইটালীৰ মার্ক্সীয় নেতা)। ৰাষ্ট্ৰ গঠনৰ মার্ক্সীয় তত্ত্বৰ সমর্থকসকল আমেৰিকাৰ নৃতত্ত্ববিদ ***লিৰিছ্ এইচ. মৰগান***ৰ দৃষ্টিভঙ্গীৰ দ্বাৰা বাৰুকৈয়ে প্রভাৰিত। মৰগানে তেওঁৰ 'এনচিয়েণ্ট ছ'চাইটি' (১৮৭১) নামৰ গ্রন্থখনত লিখিছে যে আদিম সমাজত ৰাষ্ট্ৰ ব্যৱস্থা নাছিল আৰু মানুহে ব্যক্তিগত সম্পত্তি নথকাকৈয়ে সামুহিক জীৱন-যাপন কৰিছিল। মার্ক্সীয় চিন্তাবিদসকলে মৰগানৰ এই দৃষ্টিভঙ্গী গ্রহণ কৰিছিল। এঞ্জেলছেও এই দৃষ্টিভঙ্গী গ্রহণ কৰি কৈছিল যে ৰাষ্ট্ৰ কোনো প্রাকৃতিকভাৱে গঢ় লৈ উঠা অনুষ্ঠান নহয়। সমাজৰ বিকাশৰ কোনোবা এটা স্তৰত ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি হৈছে। ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ ধাৰণাটো সৃষ্টি হোৱাৰ লগে লগে ৰাষ্ট্ৰৰ ধাৰণাটোৱেও গা কৰি উঠিছিল। মার্ক্সীয় তত্ত্বৰ মতে শ্রেণীৰ ধাৰণাটোৰ সৈতে ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ ধাৰণাটোৰ ঘনিষ্ঠ সম্পর্ক আছে। এই তত্ত্ব মতে আদিম যুগত 'যেণ্টেছ্' (প্রাচীন পিতৃসূত্রী ফৈদ, আত্মীয় লোকেৰে গঠিত ক্ষুদ্র গোট) আছিল সম্প্রদায়ৰ প্রাথমিক ৰূপ। পাছলৈ ইয়াৰ পৰাই 'গোষ্ঠী'ৰ (Tribe) উৎপত্তি হ'ল। এনে সামাজিক ব্যৱস্থা বর্তি থকা সময়ত ৰাষ্ট্ৰ নাইবা সর্বোচ্চ কর্তৃপক্ষৰ ধাৰণাটো উদ্ভৱ হোৱা নাছিল। সময় বাগৰাৰ লগে লগে ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ ধাৰণাটোৰ জন্ম হ'ল। ইয়াৰ ফলশ্রুতিত সমাজত বিভিন্ন শ্রেণীৰ সৃষ্টি হ'ল। এইদৰে দাস সমাজত দুটা শ্রেণীৰ উদ্ভৱ হৈছিল, এটা হৈছে— দাস শ্রেণী আৰু আনটো হ'ল দাসৰ গৰাকী শ্রেণী। দাসৰ গৰাকী শ্রেণীটো আছিল দমনকাৰী শ্রেণী আৰু দাস শ্রেণীটো আছিল শোষিত শ্রেণী। একেদৰে সামন্ত সমাজতো দুটা শ্রেণীৰ উত্থান ঘটিছিল, এটা হৈছে সামন্ত প্রভূ আৰু আনটো শ্রেণী হ'ল ভূমিহীন দাস অথবা খেতিয়ক।এই সমাজতো সামন্ত প্রভূ শ্রেণীটো শোষক আৰু ভূমিহীন খেতিয়ক অথবা দাস শ্রেণীটো শোষিত আছিল। পুঁজিবাদী সমাজত পুঁজিবাদী শ্রেণীটো, যি উৎপাদনৰ সকলো আহিলাৰ গৰাকী, আছিল দমনকাৰী শোষক শ্রেণী আৰু শ্রমিক শ্রেণীটো আছিল শোষিত শ্রেণী। এইদৰে সামাজিক বিকাশৰ প্রতিটো স্তৰত প্রধানতঃ দুটা শ্রেণীৰ মানুহৰ সৃষ্টি হৈছিল—

ফ্রেডৰিক এঞ্জেলছ্ (১৮২০-১৮৯৫) ঃ এগৰাকী জার্মান দার্শনিক। তেওঁ লিখা দুখনমান গুৰুত্বপূর্ণ গ্রন্থ হ'ল— দ্য কণ্ডিছন অৱ দ্য ৱৰকিং ক্লাছ ইন ইংলেণ্ড (১৮৪৫) আৰু 'দ্য অৰিজিন অৱ দ্য ফেমিলি, প্রাইভেট প্র'পার্টি এণ্ড দ্য ষ্টেট (১৮৯৪)

লিৰিচ এইছ মৰগান (১৮১৮-১৮৮১) ঃ এগৰাকী আমেৰিকাৰ নৃতত্ত্ববিদ। তেওঁ গোষ্ঠী (Kinship) আৰু সামাজিক গাঁথনি তত্ত্বলৈ গুৰুত্বপূর্ণ অৱদান আগবঢ়াই থৈ গৈছে।

এটা হৈছে শোষক আৰু আৰু আনটো হৈছে শোষিত। সমাজত শ্ৰেণীৰ সৃষ্টি হোৱাৰ পাছত এই শ্ৰেণী দুটাৰ মাজত বিভিন্ন স্বাৰ্থজড়িত দ্বন্দ্বৰ সূচনা হ'ল। এনে বিবাদ আৰু দ্বন্দ্বৰ মীমাংসা কৰাৰ বাবে মানুহে কোনো সংগঠন নাইবা সংস্থাৰ প্ৰয়োজনীতা অনুভৱ কৰিলে। এনে প্ৰেক্ষাপটত ৰাষ্ট্ৰৰ উদ্ভৱ হ'ল। গতিকে ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ মাৰ্ক্সীয় তত্ত্বৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ হ'ল এটা কৃত্ৰিম অনুষ্ঠান। সম্পত্তিৰ গৰাকী শ্ৰেণীটোৰ স্বাৰ্থ সুৰক্ষিত কৰিবলৈ ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি হৈছে। মাৰ্ক্সীয় তত্ত্বৰ মতে সমাজৰ দুখীয়া শ্ৰেণীটোৰ শোষণ কৰা দমনকাৰী শ্ৰেণীটোকহে ৰাষ্ট্ৰই সদায় সমৰ্থন কৰে।

ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ মাৰ্ক্সীয় তত্ত্ব আলোচনা কৰাৰ সময়ত এই কথাটো মনত ৰখা ভাল হ'ব যে ই সমাজৰ আন্তঃগাঁথনি অথবা ভেঁটি অথবা অতি-গাঁথনিৰ মাজত থকা বৈসাদৃশ্যবোৰৰ ওপৰত বেছি জোৰ দিয়ে। আন্তঃগাঁথনি অথবা ভেঁটি বোলোতে সাধাৰণতে সমাজৰ অৰ্থনৈতিক গাঁথনিটোৰ কথা বুজোৱা হয়। এই গাঁথনিটোৱে উৎপাদনৰ আহিলাবোৰৰ মালিকীস্বত্বৰ কথা বুজায়। অতি গাঁথনিয়ে সমাজৰ অন্য দিশবোৰ, যেনে— সামাজিক, আইনগত, ৰাজনৈতিক, সাংস্কৃতিক, ধাৰ্মিক, দাৰ্শনিক আৰু আদৰ্শগত দিশবোৰৰ কথা বুজায়। মাৰ্ক্সীয় তাত্ত্বিকসকলৰ মতে আন্তঃগাঁথনি অথবা অৰ্থনৈতিক গাঁথনিটোৱে সমাজৰ অন্য দিশবোৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। মাৰ্ক্সীয় তাত্ত্বিকসকলে যুক্তি দৰ্শায় যে ৰাষ্ট্ৰ হ'ল সমাজৰ অতি-গাঁথনিৰ ভিতৰুৱা ধাৰণা আৰু ইয়াক সমাজৰ আন্তঃগাঁথনি অথবা অৰ্থনৈতিক শক্তিবোৰে নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। ইয়াৰ ফলত ৰাষ্ট্ৰ উৎপাদনৰ আহিলাবোৰৰ মালিকীস্বত্ব থকা এমুঠিমান লোকৰ স্বাৰ্থপূৰণৰ আহিলা হৈ পৰে। ৰাষ্ট্ৰই কেৱল এই শ্ৰেণীটোৰ আদৰ্শকহে ৰক্ষণাবেক্ষণ দিয়ে। এই ব্যৱস্থাটোৰ ফলত দুৰ্বল শ্ৰেণীটোক, যাৰ হাতত উৎপাদনৰ আহিলাৰ কোনো মালিকীস্বত্ব নাথাকে, শোষণ-দমন কৰাৰ পথ সুচল হয়। মাৰ্ক্সীয় তত্ত্বৰ মতে এনেদৰেই ৰাষ্ট্ৰ হ'ল এটা শ্ৰেণী অনুষ্ঠান অথবা সংগঠন— সম্পত্তিশালী শ্ৰেণীটোৰ স্বাৰ্থ সুৰক্ষিত কৰি ৰখা এক অনুষ্ঠান অথবা সংগঠন।

ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কে আলোচনা কৰি মাৰ্ক্সীয় তত্ত্বই ইয়াকো কৈছে যে এখন শ্ৰেণীহীন সমাজ প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ ৰাষ্ট্ৰৰ অস্তিত্ব নাইকিয়া কৰিব লাগিব। যিহেতু ৰাষ্ট্ৰ সমাজৰ দুৰ্বল শ্ৰেণীটোক দমন কৰিব পৰা সম্পত্তিশালী শ্ৰেণীটোৰ এক অনুষ্ঠান, সেয়েহে এই সম্পত্তিশালী শ্ৰেণীটোৱে শোষিত শ্ৰেণীৰ ওপৰত নিজৰ আধিপত্য বৰ্তাই ৰাখিবলৈ ৰাষ্ট্ৰৰ অস্তিত্ব বৰ্তি থকাটো বিচাৰে। কিন্তু মাৰ্ক্সীয় তত্ত্বৰ সমৰ্থকসকলে সৰ্বহাৰা লোকৰ বিপ্লৱৰ জৰিয়তে ৰাষ্ট্ৰৰ অস্তিত্ব বিলুপ্ত কৰি এখন শ্ৰেণীহীন সমাজ স্থাপনৰ পোষকতা কৰে।



জানি থোৱা ভাল

কার্ল মার্ক্সে পোষকতা কৰা সমাজবাদী ৰাষ্ট্ৰই ৰাজহুৱা কার্য্য সমাধান কৰিবলৈ,প্ৰাকৃতিক দুর্য্যোগসমূহৰপ্ৰতিকাৰ কৰিবলৈ তথা শাৰিৰীকভাৱে যিসকল কার্য্য কৰিবলৈ অপৰাগ তেওঁলোকক সহায় আগবঢ়াবলৈ আদি প্ৰশাসনিক কার্য্য কৰিবলৈ যিখিনি ধনৰ প্ৰয়োজন হয়, সিমানখিনি ধনহে খৰছ কৰিব। এই আটাইবোৰ

খৰছ কৰাৰ পিছত যিখিনি অতিৰিক্ত ধন ৰাহি হয় সেইখিনি, প্ৰতিজন ব্যক্তিয়ে যিমান শ্ৰম বিনিয়োগ কৰে, সেই অনুসৰি শ্ৰমিকসকলৰ মাজত ভাগ কৰি দিয়া হয়। এইদৰে যিজন শ্ৰমিকে অধিক কষ্ট আৰু শ্ৰম কৰে তেওঁ কষ্ট নকৰা শ্ৰমিকৰ তুলনাত লাভ হোৱা ধনৰাশিৰ অধিক অংশ লাভ কৰিব। এইটো 'প্ৰত্যেকৰে বাবে কাৰ্য্য অনুসৰি' নীতিৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। মাৰ্ক্সে বিশ্বাস কৰিছিল যে অসমতাৰ প্ৰধান কাৰণ হৈছে ব্যক্তিগত সম্পত্তি। সেই অনুসৰি সমাজবাদী ৰাষ্ট্ৰত কোনো ধৰণৰ সামাজিক আৰু অৰ্থনৈতিক অসমতা নাথাকিব, কাৰণ সকলো সম্পত্তি আৰু উৎপাদনৰ সকলো আহিলাৰ মালিকীস্বত্ব ৰাষ্ট্ৰৰ অধীনত থাকিব।



চিন্তা-চৰ্চা কৰক ৭.১

কাৰ্ল মাৰ্ক্সে লিখা যিকোনো দুখন কিতাপৰ নাম বিচাৰি উলিয়াবলৈ যত্ন কৰক।

.....

.....

.....

.....



অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ মাৰ্ক্সীয় তত্ত্বৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ হ'ল এক স্বাভাৱিকভাৱে সৃষ্ট অনুষ্ঠান। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

.....

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ 'এনচিয়েণ্ট ছ'চাইটি' গ্ৰন্থখনৰ ৰচক কোন?

.....

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ মাৰ্ক্সীয় তত্ত্বৰ মতে ৰাষ্ট্ৰ হ'ল সমাজৰ সকলো শ্ৰেণীৰ লোকৰে কল্যাণৰ বাবে কাম কৰা এক আহিলা । (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

.....

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ সমাজৰ অতি-গাঁথনি আৰু আন্তঃগাঁথনি অথবা ভেঁটি ধাৰণা দুটাৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক।

.....

.....

.....

.....

৭.৪ মাৰ্ক্সীয় তত্ত্বৰ সমালোচনা

মাৰ্ক্সীয় তত্ত্বটোক বিভিন্ন দিশৰ পৰা সমালোচনা কৰা হয়। এই সমালোচনাসমূহৰ কেইটামান তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

- ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কে আলোচনা কৰাৰ সময়ত শ্ৰেণী স্বাৰ্থ আৰু শ্ৰেণী বিভাজনৰ ওপৰত মাত্ৰাধিক গুৰুত্ব দিয়ে বুলি মাৰ্ক্সীয় তত্ত্বক সমালোচনা কৰা হয়। এই তত্ত্ব মতে ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিত অৰ্থনৈতিক কাৰকে সবাতোকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ উপাদানৰ ভূমিকা পালন কৰে। কিন্তু সমালোচকসকলে মত পোষণ কৰে যে আন বহুতো কাৰকে ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে আৰু মাৰ্ক্সীয় তত্ত্বই এই আন কাৰকবোৰ আওকাণ কৰিছে।
- ইংৰাজ ৰাজনৈতিক দাৰ্শনিক প্লামেনাটঝে যুক্তি দৰ্শাইছে যে ৰাষ্ট্ৰ গঠন হোৱাৰ পাছতহে শ্ৰেণীৰ সৃষ্টি হৈছে। তেওঁৰ মতে শ্ৰেণী-গাঁথনি হ'ল ৰাষ্ট্ৰ গঠনৰ পৰৱৰ্তী কালত সৃষ্ট পৰিঘটনা, প্ৰাক্-ৰাষ্ট্ৰ পৰিঘটনা নহয়।
- সমালোচকসকলে ৰাষ্ট্ৰ কেৱল শোষণৰ এক আহিলা বুলি থকা মাৰ্ক্সীয় দৃষ্টিভঙ্গীটোৰো সমালোচনা কৰিছে। সমালোচকৰ মতে আধুনিক ৰাষ্ট্ৰসমূহ হ'ল কল্যাণকামী ৰাষ্ট্ৰ আৰু ইয়াৰ লক্ষ্য হ'ল শ্ৰেণী বিভাজন নিৰ্বিশেষে সকলোৰে কল্যাণ সাধন কৰা।
- সমালোচকৰ মতে মাৰ্ক্সীয় তত্ত্বই শ্ৰেণী সংগ্ৰামৰ ওপৰত মাত্ৰাধিক জোৰ দিয়ে। সমাজৰ বুৰ্জোৱা আৰু সৰ্বহাৰা শ্ৰেণী দুটাৰ মাজৰ সংঘৰ্ষৰ ফলত এদিন ৰাষ্ট্ৰৰ ধাৰণাটো বিলুপ্ত হ'ব বুলি মাৰ্ক্সীয় তত্ত্বই কোৱা কথাটো এতিয়ালৈকে বাস্তৱত পৰিণত হোৱা নাই।

মাৰ্ক্সীয় তত্ত্বৰ বিৰুদ্ধে বিভিন্ন সমালোচনা থাকিলেও ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি ব্যাখ্যা কৰাত এই তত্ত্বটোৰ নিজস্ব অৱদান আছে।



অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৫ ঃ শ্ৰেণী-গাঁথনিক ৰাষ্ট্ৰ গঠনৰ পৰৱৰ্তী কালত সৃষ্ট পৰিঘটনা বুলি কোনে কৈছিল?

.....

প্ৰশ্ন নং ৬ ঃ ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় মাৰ্ক্সীয় তত্ত্বৰ দুটা সমালোচনা লিখক।

.....

.....

.....

.....

.....

.....



৭.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- মাৰ্ক্সীয় তত্ত্ব অনুসৰি ৰাষ্ট্ৰ এক স্বাভাৱিকভাৱে সৃষ্ট অনুষ্ঠান নহয়। সমাজৰ সম্পত্তিশালী শ্ৰেণীক সুৰক্ষাপ্ৰদান কৰিবলৈ আৰু এই শ্ৰেণীটোৰ স্বাৰ্থজড়িত বিষয়বোৰৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰিবলৈহে ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি হৈছে।
- ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় মাৰ্ক্সীয় তত্ত্বটোৰ প্ৰধান পৃষ্ঠপোষক পণ্ডিতসকল হ'ল ফ্ৰেডৰিক এঙ্গেলছ্, কাৰ্ল মাৰ্ক্স, ভি. আই. লেনিন, ষ্টেলিন, মাও, গ্ৰামশ্চি ।
- মাৰ্ক্সীয় তত্ত্বৰ মতে ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ ধাৰণাটো উদ্ভৱ হোৱাৰ লগে ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি হৈছিল।
- মাৰ্ক্সীয় তত্ত্বই বিশ্বাস কৰে যে আদিম যুগত 'যেণ্টেছ্' (প্ৰাচীন পিতৃসুত্ৰী ফৈদ, আত্মীয় লোকেৰে গঠিত ক্ষুদ্ৰ গোট) আছিল সম্প্ৰদায়ৰ প্ৰাথমিক ৰূপ। পাছলৈ ইয়াৰ পৰাই 'গোষ্ঠী'ৰ (Tribe) উৎপত্তি হ'ল। এনে সামাজিক ব্যৱস্থা বৰ্তি থকা সময়ত ৰাষ্ট্ৰ নাইবা সৰ্বোচ্চ কৰ্তৃপক্ষৰ ধাৰণাটো উদ্ভৱ হোৱা নাছিল।
- সময় বাগৰাৰ লগে লগে ব্যক্তিগত সম্পত্তিৰ ধাৰণাটোৰ জন্ম হ'ল। ইয়াৰ ফলশ্ৰুতিত সমাজত বিভিন্ন শ্ৰেণীৰ সৃষ্টি হ'ল। সামাজিক বিকাশৰ প্ৰতিটো স্তৰত প্ৰধানতঃ দুটা শ্ৰেণীৰ মানুহৰ সৃষ্টি হৈছিল— এটা হৈছে শোষক আৰু আৰু আনটো হৈছে শোষিত।
- মাৰ্ক্সীয় তত্ত্ব মতে সমাজত শ্ৰেণীৰ সৃষ্টি হোৱাৰ পাছত এই শ্ৰেণী দুটাৰ মাজত বিভিন্ন স্বাৰ্থজড়িত দ্বন্দ্বৰ সূচনা হ'ল। এনে বিবাদ আৰু দ্বন্দ্বৰ মীমাংসা কৰাৰ বাবে মানুহে কোনো সংগঠন নাইবা সংস্থাৰ প্ৰয়োজনীতা অনুভৱ কৰিলে। এনে প্ৰেক্ষাপটত ৰাষ্ট্ৰৰ উদ্ভৱ হ'ল। গতিকে ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিৰ মাৰ্ক্সীয় তত্ত্ব মতে ৰাষ্ট্ৰ হ'ল এটা কৃত্ৰিম অনুষ্ঠান। সম্পত্তিৰ গৰাকী শ্ৰেণীটোৰ স্বাৰ্থ সুৰক্ষিত কৰিবলৈ ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি হৈছে।
- মাৰ্ক্সীয় তত্ত্বই ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কে আলোচনা কৰাৰ সময়ত সমাজৰ আন্তঃগাঁথনি অথবা ভেঁটি অথবা অতি-গাঁথনিৰ মাজত থকা বৈসাদৃশ্যবোৰৰ ওপৰত বেছি জোৰ দিয়ে। আন্তঃগাঁথনি অথবা ভেঁটি বোলোতে সাধাৰণতে সমাজৰ অৰ্থনৈতিক গাঁথনিটোৰ কথা বুজোৱা হয়। অতি গাঁথনিয়ে সমাজৰ অন্য দিশবোৰ, যেনে— সামাজিক, আইনগত, ৰাজনৈতিক, সাংস্কৃতিক, ধাৰ্মিক, দাৰ্শনিক আৰু আদৰ্শগত দিশবোৰৰ কথা বুজায়। আন্তঃগাঁথনি অথবা অৰ্থনৈতিক গাঁথনিটোৱে সমাজৰ অন্য দিশবোৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। মাৰ্ক্সীয় তাত্ত্বিকসকলে যুক্তি দৰ্শাই যে ৰাষ্ট্ৰ হ'ল সমাজৰ অতি-গাঁথনিৰ ভিতৰুৱা ধাৰণা আৰু ইয়াক সমাজৰ আন্তঃগাঁথনি অথবা অৰ্থনৈতিক শক্তিবোৰে নিয়ন্ত্ৰণ কৰে।
- মাৰ্ক্সীয় তত্ত্বই সৰ্বহাৰা লোকৰ বিপ্লৱৰ জৰিয়তে ৰাষ্ট্ৰৰ অস্তিত্ব বিলুপ্ত কৰি এখন শ্ৰেণীহীন সমাজ স্থাপনৰ পোষকতা কৰে।



৭.৬ অধিক জানিবলৈ

অসমীয়া গ্ৰন্থ ঃ

১) গগৈ, পুৰন্দৰ (২০০৪) ঃ *স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব পৰিচয়*; গুৱাহাটী ঃ বনলতা।

২) গোঁহাই, নবীন (২০০৭) ঃ *স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব*; যোৰহাট ঃ ইউনিকা প্ৰকাশন।

৩) চক্ৰৱৰ্তী, আদ্যনাথ (২০০৪) ঃ *স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব*; গুৱাহাটী ঃ জ্যোতি প্ৰকাশন।

৪) পাল, ড° কৃপেশ চন্দ্ৰ আৰু নায়ক, অধ্যাপক প্ৰতুল চন্দ্ৰ (২০০৭) ঃ *স্নাতক মহলাৰ ৰাজনৈতিক তত্ত্ব*; গুৱাহাটী ঃ অৰুণ প্ৰকাশন।

ইংৰাজী গ্ৰন্থ ঃ

1) Agarwal, R. C. (2006): *Political Theory*; New Delhi: S. Chands & Company Ltd.

2) Asirvatham, E. & Misra, K. K. (2006): *Political Theory*; New Delhi: S. Chands & Company Ltd.

3) Jayapalan, N. (2002): *Comprehensive Political Theory*; Delhi: Atlantic Publishers and Distributors.

4) Kapur, A. C. (2006): *Principles of Political Science*; New Delhi: S. Chands & Company Ltd.

5) Mahajan, V. D. (2008): *Political Theory*; New Delhi: S. Chands & Company Ltd.

6) Marx, Karl: *The Communist Manifesto*.



৭.৭ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ অশুদ্ধ

২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ লিৰিছ এইচ. মৰগান

৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ অশুদ্ধ

৪নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ আন্তঃগাঁথনি অথবা ভেঁটি বোলোতে সাধাৰণতে সমাজৰ অৰ্থনৈতিক গাঁথনিটোৰ কথা বুজোৱা হয়। এই গাঁথনিটোৱে উৎপাদনৰ আহিলাবোৰৰ মালিকীস্বত্বৰ কথা বুজায়। অতি গাঁথনিয়ে সমাজৰ অন্য দিশবোৰ, যেনে— সামাজিক, আইনগত, ৰাজনৈতিক, সাংস্কৃতিক, ধাৰ্মিক, দাৰ্শনিক আৰু আদৰ্শগত দিশবোৰৰ কথা বুজায়। মাৰ্ক্সীয়

তাত্ত্বিকসকলৰ মতে আন্তঃগাঁথনি অথবা অৰ্থনৈতিক গাঁথনিটোৱে সমাজৰ অন্য দিশবোৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰে।

৫নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ প্লামেনাটঝ্

৬নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ক) ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কে আলোচনা কৰাৰ সময়ত শ্ৰেণী স্বাৰ্থ আৰু শ্ৰেণী বিভাজনৰ ওপৰত মাত্ৰাধিক গুৰুত্ব দিয়ে বুলি মাৰ্ক্সীয় তত্ত্বক সমালোচনা কৰা হয়। এই তত্ত্ব মতে ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিত অৰ্থনৈতিক কাৰকে সবাতোকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ উপাদানৰ ভূমিকা পালন কৰে। কিন্তু সমালোচকসকলে মত পোষণ কৰে যে আন বহুতো কাৰকে ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তিত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে আৰু মাৰ্ক্সীয় তত্ত্বই এই আন কাৰকবোৰ আওকাণ কৰিছে।

খ) সমালোচকসকলে ৰাষ্ট্ৰ কেৱল শোষণৰ এক আহিলা বুলি থকা মাৰ্ক্সীয় দৃষ্টিভঙ্গীটোৰো সমালোচনা কৰিছে। সমালোচকৰ মতে আধুনিক ৰাষ্ট্ৰবোৰ হ'ল কল্যাণকামী ৰাষ্ট্ৰ আৰু ইয়াৰ লক্ষ্য হ'ল শ্ৰেণী বিভাজন নিৰ্বিশেষে সকলোৰে কল্যাণ সাধন কৰা।



৭.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন ঃ

প্ৰশ্ন ১ ঃ ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় মাৰ্ক্সীয় তত্ত্বৰ সমৰ্থন কৰা যিকোনো তিনিগৰাকী ব্যক্তিৰ নাম উল্লেখ কৰক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ 'দ্য অৰিজিন অৱ দ্য ফেমিলি, প্ৰাইভেট প্ৰপাৰ্টি এণ্ড দ্য ষ্টেট' গ্ৰন্থখনৰ ৰচক কোন?

প্ৰশ্ন ৩ ঃ সমাজৰ আন্তঃগাঁথনি বুলিলে কি বুজে?

খ) চুটি প্ৰশ্ন ঃ (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় মাৰ্ক্সীয় তত্ত্বৰ মূল বিষয়বস্তুটো চমুকৈ লিখক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ সমাজৰ অতি-গাঁথনি আৰু আন্তঃগাঁথনি অথবা ভেঁটিৰ বিষয়ে সংক্ষেপে লিখক।

গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন ঃ (৩০০-৫০০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ ৰাষ্ট্ৰৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কীয় মাৰ্ক্সীয় তত্ত্বটোৰ সমালোচনাত্মক বিশ্লেষণ আগবঢ়াওক।

*** ***** ***